

**T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rugayya KAZIMZADE

**Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı**

TEMMUZ 2019

**T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Rugayya KAZIMZADE

(Y1512.300008)

**Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı
Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Programı**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kamil VELİ

TEMMUZ 2019

T.C.
İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ ONAY FORMU

Enstitümüz Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri Tezli Yüksek Lisans Programı **Y1512.300008** numaralı öğrencisi **Rugayya KAZIMZADE**'nin “**Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri**” adlı tez çalışması Enstitümüz Yönetim Kurulunun 01.04.2019 tarih ve 2019/07 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Tezli Yüksek Lisans tezi 23.07.2019 tarihinde kabul edilmiştir.

	<u>Unvan</u>	<u>Adı Soyadı</u>	<u>Üniversite</u>	<u>İmza</u>
Danışman	Prof. Dr.	Kamil VELİ	İstanbul Aydın Üniversitesi	
Asıl Üye	Prof. Dr.	Ragıp Kutay KARACA	İstanbul Aydın Üniversitesi	
Asıl Üye	Dr. Öğr. Üyesi	Gökmen KILIÇOĞLU	Düzce Üniversitesi	

ONAY

Prof. Dr. Ragıp Kutay KARACA
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri” adlı, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim. (8/07/2019)

Rugayya KAZIMZADE

ÖNSÖZ

Kıymetli bilim insanı, aydınımız, Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU hocam başta olmak üzere, zamanını ayırarak tez savunmama katılan saygı değer jüri üyelerimize, ayrıca Yüksek Lisans eğitimi aldığım dönemde bilgileriyle bana katkı sağlayan, destek olan hocalarıma ve bu süreçte yardımlarını esirgemeyen İstanbul Aydın Üniversitesi ailesi çalışanlarına saygılarımı ve teşekkürlerimi sunarım.

Temmuz 2019

Rugayya KAZIMZADE

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	v
ŞEKİL LİSTESİ.....	vi
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
1.GİRİŞ	1
2. DAĞLIK KARABAĞ SORUNU	7
2.1 Karabağ'ın Tarihi: İsmi; Coğrafi Yapısı	7
2.2 Ermenilerin Karabağ'a Yerleşimi.....	13
2.3 Dağlık Karabağ Sorunun Ortaya Çıkışı.....	16
2.3.1 Azerbaycanlıların soykırımı	17
2.3.2 Azerbaycanlıların sürgün edilmesi.....	23
2.3.3 Dağlık Karabağ ve etraf illerin işgali.....	25
2.4 Sorunun Hukuki Boyutu ve Tarafların Tezleri.....	29
2.5 Çözüm Arayışları	35
3. TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ (İLK DÖNEMLERDEN 2002 YILINA KADAR)	40
3.1 Ermeniler ve Ermeni Tarihi.....	40
3.2 Ermeniler ve Türkler	43
3.3 Osmanlılar Dönemi	44
3.3.1 Ermeni Sorununun doğuşu.....	46
3.3.2 Tehcir kanunu	52
3.4 Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra Gelişen İlişkiler.....	58
3.4.1 Sınırların tanınması.....	59
3.4.2 İlk diplomatik temasların kurulması	59
3.4.3 Sınırların kapatılması.....	61
3.4.4 Açılım sürecine kadar gelişen olaylar.....	62
4. 2002 SONRASI GELİŞEN TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE AÇILIM SÜRECİ	64
4.1 Türkiye'nin Yeni Dış Politika Stratejisi ve Ermeni Açılımı	64
4.2 Protokollere Götüren Süreç ve Hazırlanma Aşaması.....	65
4.3 Sürecin Azerbaycan ve Türkiye İlişkilerine Yansımaları	69
4.4 Protokollerin İmzalanması	72
4.5 Protokollerin Onaylanma Süreci ve Sonrası	75
5. SONUÇ.....	78
KAYNAKLAR	82
EKLER.....	86
ÖZGEÇMİŞ.....	91

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
BDT	: Birleşik Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
DKÖV	: Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 3.1: Yabancı Devletlerin Ermenistan ve Diaspora üzerinden Türkiye ve Azerbaycan'a Etki Şeması	57
--	----

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

ÖZET

Rusya'nın Kafkaslara yönelik politikalarının sonucu olarak bu topraklarda giderek çoğalmaya başlayan Ermeniler, hayalini kurdukları Ermenistan Devleti'ne 1918 yılında kavuştular. Tarihi Azerbaycan toprakları üzerinde kurdukları devletin sınırlarıyla yetinmeyerek daha fazla toprak ele geçirme iddiaları sık sık iki halkın karşı karşıya gelmesine neden olmaktaydı. Sovyetler döneminde bile Ermenilerin vazgeçemedikleri işgalcilik planları Sovyetler Birliği zamanında kardeşlik adı altında bastırılrsa da, Birliğin dağılmasıyla birlikte bastırılan etnik sorunların gün yüzüne çıkması kaçınılmaz oldu. 1988 yılından itibaren Azerbaycan Türklerine karşı yapılan etnik temizleme ve işgal faaliyetleri ateşkes antlaşması imzalanana kadar binlerce Azerbaycanlının katledilmesiyle ve Dağlık Karabağ dahil olmak üzere 7 rayonun işgaliyle sonuçlandı. Ermenistan'ın 1993 yılında Kelbecer'i işgal etmesi ve Nahçıvan topraklarını ele geçirme planı Türkiye Cumhuriyeti'ni harekete geçirdi ve Ermenistan'a karşı ambargolar uygulanmaya başlandı. Üzerinden 25 seneden fazla geçmesine rağmen halen sorunun çözülememesi günümüzde de bu iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması karşısındaki en büyük engeldir.

Türkiye ve Ermenistan arasında bu gerginlik sadece Karabağ Savaşı'yla bağlı olan mesele değildir. 19. yüzyıla kadar, Osmanlı tarihinde sadık millet(millet-i sadıka) olarak nitelendirilen Ermeniler Osmanlı karşıtı güçler tarafından, özellikle Osmanlı-Rus savaşı sırasında Ruslar tarafından kışkırtılmaya başlandı. Ruslar Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan etnik azınlıkları, bilhassa Ermenileri terör eylemlerinde kullanarak İmparatorluğu devirme politikaları tasarlamaktaydı. 1. Dünya Savaşı sırasındaki Fransız ve Rus birlikleriyle birlikte Osmanlı-Türk ordusuna karşı ayaklanan Ermeniler, 1915'te güvenlik faktörleri göz önüne alınarak Doğu Anadolu'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine göç ettirildi. Ermeniler o tarihten itibaren yabancı güçlerin de desteğini alarak ayaklanmalarda ve göç sırasında hayatını kaybeden kişilerin soykırımı uğradığı yalanı üzerinden Türkiye'yi dış politikada kısıtırmak amaçlı çeşitli propagandalar yapmaktadır.

1915 yılından itibaren sürdürülen bu propagandalar Ermenistan Devleti tekrar bağımsızlığını kazandıktan sonra daha da büyük çaplı faaliyetlerle Türkiye'ye karşı kullanılmaya devam ettirildi. Türkiye'nin bütün barışçıl adımlarına karşı olumsuz tavırlarda bulunan Ermenistan'la Kelbecer'in işgalinin ardından kesilen ilişkilerde 2002 yılından itibaren yine Türkiye'nin barışçıl adım atma çabasıyla yeni bir döneme girilmiş oldu. Sadece Ermenistan'ı değil, Türkiye'de yaşayan Ermenileri de kapsayan bu adımlara "normalleşme süreci" denildi. Normalleşme süreci, 10 Ekim 2009'da Zürih'te Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırların açılmasına dair protokollerin imzalanmasıyla sonuçlandı. Protokollerin imzalanmasına rağmen, iki ülke arasındaki anlaşmazlıklar sona ermedi. Anlaşmazlıklar bitmediğinden protokollerin onaylanması ve uygulanması sekteye uğradı.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Ermenistan, Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Karabağ Savaşı, Ermeni sorunu.*

KARABAKH ISSUE AND TURKEY-ARMENIA RELATIONS

ABSTRACT

As a result of the policies of Russia towards the Caucasus, the Armenians, who grew exponentially in a region, achieved their targets to establish independent Armenian state in 1918. Established on the historical territories of Azerbaijan, the allegations of seizing more land by violating the borders security of the state led to confrontation between two countries. Even during the Soviet era, the occupation plans of the Armenians were masked behind “brotherly songs”, however as soon as the dissolution of the Union, ethnic problems came to light. Since 1988, the ethnic cleansing and occupation policies against the Azerbaijani Turks have resulted to the massacre of thousands of Azerbaijanis and occupation of 7 cities including the Nagorno-Karabakh until the cease-fire agreement has been signed. Armenia's occupation of the Kelbajar and their plans to capture territories of Nakhichevan Republic made Turkey Republic to take some actions and began to implement sanctions against Armenia. The problem cannot be solved despite the fact that it has already passed more than 25 years and this is still the biggest barrier in front of the diplomatic relations between two countries.

Karabakh war is not the only issue of Turkey – Armenia tension. Until the 19th century, the Armenians who were regarded as loyal nation in the Ottoman history started to be provoked by the anti-Ottoman western powers and especially by the Russians during the Ottoman-Russian war. The Russians were designing the ethnic minorities living in the Ottoman Empire, especially the Armenians using the terrorist acts to overthrow the empire. The Armenians, who had rebelled against the Turkish army in the Ottoman Empire with the French and Russian troops during World War I, were emigrated from Eastern Anatolia to other regions of the Ottoman Empire in 1915, for security reasons. The Armenians, with the support of the external alliances, began to make propaganda against the Turks by fabricating the lie that the people who died during these revolts and immigration were subjected to genocide for leaving Turkey in difficult situation in foreign policy. After Armenia getting its independence, the lie that continued since 1915 started to be used against Turkey more frequently. New period in peaceful relations that was broken after the Armenian invasion of Kalbajar started to rebuild again between two countries from 2002 with the efforts of Turkey. During the process that was called "Return to normalcy" very important steps took not only towards Armenia policy, but also to the Armenian people who live under the border of Turkish Republic. As a result of the process, the agreement between Turkey and Armenia for building the relations and remove the border restriction was signed on 10th of October, 2009. However the conflict has not been solved with that agreement. As a consequence of the conflicts, the agreement was not ratified.

Keywords: *Turkey, Armenia, Turkey-Armenia relations, , The Karabakh War The Armenian issue.*

1.GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye, 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanısa da ortaya ıkan engeller sebebiden diplomatik ilişkilerin kurulması mümkünsüz hale geldi. İlk nce Ermenistan Parlamentosu 1991 yılında kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'nde "Ermeni Soykırımı" meselesini uluslararası alanda kabul ettirmek için sürdürülecek faaliyetleri destekleyeceğini ifade etmekle beraber, Anayasanın 13. maddesinin 2. paragrafında Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan Ağrı Dağı'nı devlet arması olarak kabul ederek Türkiye sınırlarına karşı şüpheyle yanaşmış oldu. 1991 yılının şubat ayında ise Ermenistan Parlamentosu resmen 1921 yılında imzalanan ve Türkiye ile Ermenistan arasında sınırları belirleyen Kars Antlaşması'nı tanımadığını beyan etti.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkileyen diğer bir önemli olay ise Mayıs 1992de Ermeni silahlı kuvvetlerinin Nahçıvan'a saldırması oldu. Bu gelişmenin ardından Türkiye'de, askerî müdahale konusu gündeme getirilerek Bakanlar Kurulu toplantısında Ermenistan'ın Nahçıvan'ı işgal etmesine müsade edilmemesi gerektiğine karar verilmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan (BDT) gelen açıklamada Rusya'nın kontrolünde olan bu meseleye Türkiye'nin askeri müdahale edeceği takdide nc Dünya Savaşı'nın ortaya çıkabileceği dile getirilmiştir. Bunun zerine Türkiye, Rusya'yla karşı karşıya geleceği bir çatışmadan çekinmiş, diplomatik çözüm üzerinde yoğunlaşmış, Başbakan Süleyman Demirel'in ifadesiyle Ermenistanı diplomatik kısıkaca almaya çalışmıştır. Bütün bunların ardından Ermenistan 1993 yılının nisan ayında işgal ettiği Azerbaycan toprakları sırasına Kelbecer'i de ekleyerek askerlerini Nahçıvan sınırlarına doğru yöneltti. Ermenistan'ın bu adımından sonra Türkiye Ermenistan'la sınırlarını kapatarak işgale son verilmeyene kadar sınırların açılmayacağını, hava sahasının kapalı tutulacağını ve diplomatik ilişkiler kurulmayacağını beyan etti.

1994 yılında Ateşkes Antlaşması'nın imzalamasıyla birlikte Türkiye Ermenistan ilişkilerinde ılımlamalar görülmeye başlasa da Robert Koçaryan döneminde zaman

zaman gerilimlerde tırmanmalar yaşandı. Her ne kadar bu dönemde diplomatik ilişkilerde resmi ilerlemeler kaydedilmese de gayri resmi düzeyde ilişkiler sürdürülmeye devam etmekteydi.

2002 yılında Türkiye’de AK Parti Hükümetinin iktidara gelmesinin ardından başlatılan açılım politikaları Türkiye’nin Ermenistan’la ilişkilerine de yeni bir yön vermeyi amaçlamaktaydı. Bu açılım süreci ve ilişkilerin normalleşmesi yönünde başlatılan girişimlerin o dönem Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı’nın ve Cumhurbaşkanı’nın Başdanışmanlığını yapan Ahmet Davutoğlu’nun “sıfır sorun” stratejisi kapsamında yürütüldüğü düşünülmektedir. Bu stratejik hamleler Türkiye için özellikle alışlagelmiş siyaset anlayışının dışına çıkılması açısından oldukça önemli bir sürecin başlangıcıydı.

Ahmet Davutoğlu "sıfır sorun" stratejisinin temelini, "Stratejik Derinlik" adlı kitabında şöyle açıklamaktaydı: "Türkiye bütün komşularla ilişkilerinde sorunlar yaşadığı için sınırları içine kapanmış durumdadır ve bu yüzden yakın bölgelerde hareket alanı daraltılmıştır. Türkiye’nin, bölgesel bir güç olması için komşularla olan sorunlarının sıfıra indirgenmesi gerekmektedir. Bu sorunların güç, gerilim ve silahlı çatışmalar yolu ile değil neoliberal bir bakış açısı, karşılıklı anlaşmalar ve karşılıklı çıkarlar modeliyle halledilmesine öncelik verilmesi gerekir. Eğer Türkiye komşularıyla sorunlarını halletmeyi başarırsa bölgede daha etkili bir güç haline gelebilir”.

2002’den itibaren Türkiye’nin Ermenilere yönelik bu politikaları "iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi süreci" olarak nitelendirildi. “Normalleşme” AK Parti hükümeti tarafından başlatılsa da, diğer partiler ve siyasetçilerin birçoğu bu süreci destekledi. Normalleşmenin amacı her şeyden önce, Türk ve Ermeni halkları arasında barışı sağlamak, Türkiye ile Ermenistan arasındaki siyasi ve tarihi meseleler üzerine tartışmalar başlatmak ve Dağlık Karabağ Sorununun çözümünü destekleyerek bölgesel barış elde etmek, aynı zamanda Türkiye ile Ermenistan arasındaki diplomatik ilişkileri onararak, sınırların açılmasını sağlamaktı. Türkiye bütün bu meselelerin bu süreç kapsamında çözülebileceğini arzulamaktaydı.

Normalleşme süreci yalnızca Ermenistan’ı değil, aynı zamanda Türkiye'deki Ermenileri de kapsamaktaydı. Bu çerçevede başlatılan girişimler sonucunda Türkiye'deki Ermenilerin hakları, siyasi partilerin propaganda programlarına dahil

edildi. Sivil Toplum Kuruluşları ve araştırma merkezleri, Türkler ile Ermenileri uzlaştırmanın yollarını bulmak için raporlar hazırladı, iki halkı uzlaştırma yolunda çeşitli makaleler, araştırmalar yayınlandı. Ülke genelinde, gazetecilerin, siyasi partilerin, araştırmacıların ve halkın arasında normalleşmenin sebepleri, sonuçları ve yöntemleri hakkında çeşitli tartışmalar yapıldı.

2004 yılından itibaren Ermenistan'la ilişkileri geliştirmek yönünde daha somut adımlar atılmaya başlandı. İlk olarak Türkiye tarafından Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'a 28-29 Haziran 2004 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen NATO Zirvesi'ne katılması için davet yollandı. Lakin Ermenistan Cumhurbaşkanı bu adıma olumsuz cevap vererek Türkiye'ye karşı tavrını açıkca dile getirdi. Ardından Türkiye daha bir adım atarak Boğaziçi Üniversitesi'nde 2005 yılının Mayıs ayında "Ermeni Konferansı" düzenlese de sonradan bu konferans iptal edildi. Toplantı daha sonra Bilgi Üniversitesi'nde "İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunu" adıyla geçirildi. Bu toplantının devamında Türkiye'nin çeşitli kuruluşlarında konuyla ilgili sempozyumlar, konferanslar düzenlenmeye başlandı.

2005 yılına gelindiğinde Türkiye tarafından daha bir adım atılarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bildiri yayınlandı. Bildiride iktidar ve muhalefet partileri, bir araya gelerek "TBMM'nin gerek Türkiye'nin, gerek Ermenistan'ın çıkarlarının, asırlar boyunca aynı topraklar üzerinde birbirlerine karşı hoşgörü ve barış içinde yaşamış olan Türk ve Ermeni uluslarını barıştırmak, onları savaş yıllarından kaynaklanan derin önyargılara tutsak olmaktan kurtarmak ve hoşgörü, dostluk ve işbirliğine dayalı bir ortak geleceği paylaşmalarına imkân verecek bir ortamı yaratmak olduğuna" inandıklarını belirtmekteydiler.

Bu amaca yönelik olarak da "tarihi gerçeklerin bilimsel araştırmayla gün ışığına çıkarılmasını ve tarihin iki ulus için de yük olmaktan çıkarılmasını amaçlayan bir öneri" yapıldığı duyuruldu. Bildiride "Türkiye ile Ermenistan'ın kendi tarihçilerinden oluşacak ortak bir komisyon kurmalarını, ulusal arşivlerini kısıtlamaya tabi tutmadan araştırmaya açmalarını, ilgili diğer ülkelerdeki arşivlerde de sürdürülecek bu araştırmaların sonuçlarının dünya kamuoyuna açıklanmasını ve bahis konusu komisyonun kuruluş ve çalışma yöntemlerinin iki ülke arasında saptanmasının" öngörüldüğü belirtildi. Ayrıca TBMM'nin bu tarihi nitelik taşıyan öneriyi tümüyle

benimseyerek desteklediği bu girişimlerin hayata geçirilmesi için Ermenistan Hükümeti'nin de işbirliğinin şart olduğu vurgulanmaktaydı.

Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini geliştirme çabaları 2007 yılından itibaren daha da suratlı ivme kazandı. Antalya ve Erivan arasında uçak seferleri başlatılarak, Van Gölü etrafındaki "Akdamar Kilisesi" Türkiye Hükümeti tarafından restore edildi. Haziran ayından itibaren gizli görüşmelerle başlayan temaslar, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Abdullah Gül'ü Türkiye-Ermenistan futbol maçına davet etmesi ve ABD Başkanı Barack Obama'nın Türkiye'yi ziyareti arifesinde daha da yoğunlaşmıştı.

Uzmanlara göre Türkiye'nin Ermenistan'a yakınlaşmasının bir çok nedeni bulunmatadır. Bu siyasi hamlenin esas sebeplerinden birisi, Rusya'nın Gürcistan'a saldırmasının ardından Gürcistan'ının güvenilirliğinin sorgulanmaya başlamasıdır. Bu durum Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Ermenistan'ı da yanında görmek istemesine sebep olmuştu. Türkiye barışçıl hamlelerle Ermenistan'ı Rusya etkisinden kurtararak ve bölgede daha aktif konuma gelmeyi hedeflemekteydi. İlk zamanlarda kapalı kapılar ardında gizli olarak yürütülen görüşmeler Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan'ın, Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü 6 Eylül 2008 tarihinde geçirilecek olan Ermenistan-Türkiye maçına davet etmesiyle ortaya çıkmış ve "futbol diplomasisi" adıyla literatüre geçmiştir. Futbol diplomasisi çerçevesinde her iki ülkenin de cumhurbaşkanları karşılıklı ziyaretlerde bulunarak ve sessiz diplomasi yolu ile müzakereler yapılmıştır.

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerinin geliştirilmesi süreci oluşacak ve sürece zarar verebilecek tepkileri önlemek için sessiz yürütülmekteydi. Bu "sessiz diplomasinin" devamında 24 Nisan'dan 1 gün önce "Yol Haritası" açıklandı. Yol haritasının açıklanmasının özellikle bu güne denk getirilmesinin ABD Başkanı Barack Obama'nın 24 Nisan "soykırımı anma" gününde soykırım ifadesinin kullanılmasını önlemek amaçlı olduğu düşünülmektedir.

Doğrudur Obama anma töreninde "soykırım" kelimesini İngilizce kullanmasa da, yerine 1915'ten itibaren Ermeniler tarafından kullanılan Ermenice "büyük felaket" anlamına gelen "metz yegen" kelimesini kullandı. Yani, Obama kelime oyunu oynayarak aslında Ermeni dilinde "soykırım" kelimesini ifade etdi. Böylece Obama güçlü Ermeni lobisinin gönlünü almakla beraber Türkiye ile olan ilişkilerini de

tamamen arka plana atmamış oldu. Obama her ne kadar soykırımla aynı manaya gelen “metz yegen” kelimesini kullansa da Türk hükümeti bu kelimenin İngilizce söylenmemesini 22 Nisan'da açıklanan “yol haritası”nın başarısı olarak değerlendirdi.

“Yol Haritası”nın açıklanmasından dört ay sonra, 31 Ağustos 2009'da İsviçre'nin Bern kentinde protokollerin metni açıklandı. Daha sonra Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu prosedür gereği muhalefet partilerini bir bir ziyaret etti ve hem protokollerin hem de Türkiye-Ermenistan görüşmelerinin temellerini açıkladı. Muhalefet partilerinden, Cumhuriyet Halk Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Demokratik Sol Parti, Büyük Birlik Partisi ve s. protokollerin imzalanmasına karşı çıktılar. Demokratik Toplum Partisi üyeleri ise protokollerin parlamentoya sunulması halinde destek vereceklerini söyledi.

Bu süreçte Türkiye ile Ermenistan arasında iki protokol imzalandı: “Birincisi, Ermenistan Cumhuriyeti İle Türkiye Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına İlişkin Protokol”; ikincisi ise “Ermenistan Cumhuriyeti İle Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”. Bu protokoller, iki taraf arasında birçok alanda ilişkilerin geliştirilmesine dair meseleleri kapsıyor olsa da, buradaki en çok tartışılan konular, 1915 olayları, toprak bütünlüğü ve Dağlık Karabağ çatışması meselesi oldu. Her iki ülkedeki muhalif güçler kendi hükümetlerini bu üç konuda karşı tarafa taviz vermekte suçlamaktaydı.

Bu süreçte yaşananlar sadece bu iki ülke arasındaki ilişkilerin değil, özellikle Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin seyrine yansımaları açısından da oldukça önem arz etmekteydi. Azerbaycan her ne kadar bu meselenin Türkiye'nin iç meselesi olduğunu dile getirirse de süreç boyunca kendi tavrını sert şekilde ortaya koymaktan çekinmedi. Karabağ Sorunu'nun çözülmesi yönünde sınır meselesini Ermenistan üzerinde önemli baskı araçlarından biri olduğunu düşünen Azerbaycan sorunun çözülmesine kadar bu yönde atılacak adımları desteklemediğini açıkça göstermekteydi.

Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilen Karabağ'ın durumu bu gün Azerbaycan'ın dış politikasının önceliğini belirleyen ana etkidir. Bu kapsamda açılım sürecinde iki ülke arasında yaşanan gerilimlerin temelini anlamak için “Karabağ” tarihine değinilmekte fayda vardır. Bu sebepten çalışmanın ileriki

bölümlerine ışık tutmak adına ilk bölümde Dağlık Karabağ'ın tarihine, sorunun niteliğine, çözüm sürecine ve sorunun güncel durumuna yer verilmiştir.

İkinci bölüm Türklerin Ermenilerle tarih sahnesinde karşılaştığı ilk dönemlerden başlayarak 2002 yılında AK Parti Hükümetinin iktidara gelmesine kadarki sürede gelişen ilişkileri kapsamaktadır. Bu bölümde eski Türk cumhuriyetleriyle Ermenilerin ilişkilerine yer verilmiş bu gün Türk-Ermeni ilişkilerinin temelinde duran Ermeni Sorununun esas mahiyeti açıklanmıştır. Aynı zamanda Ermenilerin bu gün tarihi Ermenistan toprakları olarak adlandırdığı ve kendileri dışında bu coğrafyada hiçbir devletin kurulmasını kabul etmemesi bu gün yaşanan olayların temelinde dayanan ana etkidir. Bu sebepten bu bölümde Ermenistan tarihine kısa yer verilerek yürüttükleri tezin gerçeklik payı tartışılmıştır. Ermenistan'ın ve Ermeni halkının tarihine kısaca değinilerek bir sonraki bölümde yer alacak olan Türkiye Ermenistan "açılım süreci"ne giriş niteliğinde bir çalışma yapılmıştır.

Son bölümde ise bu çalışmanın esas temasını oluşturan Dağlık Karabağ Sorununun ikili ilişkilere yansımaları, özellikle 1920 yılında imzalanan Kars Antlaşması'ndan sonra iki ülke arasında imzalanan en önemli anlaşma olduğu dile getirilen "protokol sürecine" etkilerine değinilmiştir. Bu bölümde "protokol süreci"ne götüren sebepler, o süreçte yaşananlar, bu sürecin her 3 ülkeye yansıyan yönleri ve sonuçları incelenmektedir.

2. DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

2.1 Karabağ'ın Tarihi: İsmi; Coğrafi Yapısı

Karabağ tarihini incelemeğe bu bölgenin bilinen en eski ismi olan “Arsak” kelimesinin etimolojisiyle başlamak daha doğrudur. “Arsak” Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan Albanya Devleti'nin eyaletleri olan “Yukarı Karabağ” ve “Mil” arazilerini kapsamaktaydı. Prof. M. A. Seyidov tarafından özel araştırma konusu olarak ele alınan “Arsak” kelimesinin açıklaması böyle verilmektedir: “Arsak” ve ya “Arşak” Türkçe kelime olup “er” ve “sak” kelimelerinin birleşiminden türemiştir. “Yiğit Sak erkeği” anlamını taşımaktadır. Saklar Eski dönemlerde Azerbaycan topraklarında ve Orta Asya'da yaşamakta olan kadim Türk kavimlerindenidir (Mahmudov-Şükürov, 2005, 6).

Araştırmacı C.Caferov bu kelimeyi inceleyerek oluşum şeklinin Türk dillerine has olmasına dikkat çekmektedir. “Erdebil”, “Erdahan”, “Eraz” (Aras), “Ertuğrul” ve s. kelimelerinin şekli de aynı türden olup başına “er” getirmekle oluşan kelimelerdir (Mahmudov, akt. Tecim, 13).

Bu bölge için “Karabağ” kelimesinin kullanılması 7. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Bu isim önce belirli bir araziye verilmiş sonra ise daha geniş coğrafi alan için kullanılmaya başlanmıştır. Kıyaslamak için belirtmek gerekir ki, bu duruma da yine Azerbaycan'da sıkça rastlanmaktadır: “Nahçıvan şehri”, “Nahçıvan bölgesi”, “Lenkeran şehri” “Lenkeran bölgesi” ve s. (Mahmudov, akt. Tecim, 13).

Karabağ kelimesi de aynı Arsak kelimesinde olduğu gibi iki kelimenin, yani “kara” ve “bağ” kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Azerbaycan Türkçesinde "Kara" , kelimesi siyah rengi ifade etmenin yanısıra "sık", "kalın", "büyük", "karanlık" ve diğer anlamlarda da kullanılmaktadır. Bu açıdan "Karabağ" kelimesi "kara bahçe", “sık bahçe”, "büyük bahçe", "kalın bahçe", ve s. olarak adlandırılır. İçinde Kara kelimesi geçen yer, hatta insan isimleri türetme geleneği de yine Türk dillerine özgüdür. Örn; “Karaçöp”, “Karayar”, “Karadağ”, “Karakent”, “Karabudak”(13. yüzyılda Dede Korkut Destanı'nda geçen insan ismi) ve s. (Bünyadov, 1994, 12).

Karabağ'ın hangi arazileri kapsamıyla ilgili elde edilen kaynakların başında Karabağ Hanlığı'nda sadrazam görevini üstlenen, aynı zamanda tarih yazarı olan, Mirza Cemal Cavanşir'in 1847 yılında yazdığı "Karabağ Tarihi" eseri gelmektedir. Mirza Cavanşir eserinde şöyle diyodu: "Eski tarih kitaplarına göre, Karabağ bölgesinin sınırları şöyledir; Güneyde Hüdaferin Köprüsü'nden Sımk Köprü'ye kadar olan Araz Nehri'dir. Şimdi Kazah, Şemseddin ve Demirci-Hasanlı'nın bir parçasıdır ve Rusya Devlet yetkilileri onu en çok Krasni Most, yani Kızıl (kırmızı) Köprü diye adlandırmaktadırlar. Doğu tarafta Kür Nehri'dir ki, Cevat Köy'ünde Araz Nehri'ne kavuşarak gidiyor ve Hazar Denizi'ne dökülüyor. Kuzey tarafta Karabağ'la Yelizavetpol arasındaki sınır Kür Nehri'ne kadar uzanan Goran Nehri'dir ve uzanarak birçok yerden geçip Araz Nehri'ne ulaşmaktadır. Batı kısmı ise Küşbek, Salvartı ve Erikli olarak adlandırılan Karabağ dağlarıdır" (Cavanşir, 1959, 6).

Karabağ, Azerbaycan'ın aynı zamanda dünyanın en kadim yaşam merkezlerinden biridir. 1960 yılında Azerbaycanlı arkeolog Memmedeli Hüseyinov'un Azih Mağarası'nda yaptığı tatbikatlar sonucunda, burada eski insanların yaşam izleri ortaya çıkmıştır. Bu yerleşim alanında ilk insanlara ait çene kemiğinin bulunması, Karabağ'ın, aynı Akdeniz bölgesi ve Doğu Afrika bölgesi gibi insanlığın ilk anavatanlarından biri olduğunun kanıtıdır. "Azihontrop" yani "azih insanı" adı verilen bu kişinin yaklaşık 350-400 bin yıl önce buraya yerleştiği tahmin edilmektedir (Bünyadov, 1994, 185).

Karabağ'daki Tağlar mağarasında Müstye Kültürü dönemine ait kalıntılar mevcuttur. Bu bölge aynı zamanda Mesolitik dönemden başlayarak Son Tunç Çağı ve ilk Demir Çağı'na ait yaşam izleriyle zengindir. Bu döneme ait Hocalı mezarlığında bulunan üzerine Asur hükümdarı Adad-nirari'nin ismi yazılmış yedi adet boncuk bulunması da bölgenin tarihi ve kültürel zenginliğini doğrulamaktadır (Əliyev,2010.54-91).

Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olması ve farklı Türk etnoslarının burada eski zamanlardan beri yaşadığı gerçeğini, bölgenin kültüre yansıyan eserler. Azerbaycan ve tüm Türk dünyası halk edebiyatının muhteşem bir anıtı olan "Dede Korkut Destanları" VI-VII yüzyıllarda Karabağ dahil bütün Azerbaycan topraklarında, özellikle Göyçe gölü havzasında yayılmıştır. Bunun yanısıra Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın talimatıyla Ebubekir Tehrani tarafından 1470 yılında kaleme alınan "Kitab-i Diyarbekiriyye" eserinde Göyçe Denizi etraflarının ve Karabağ'ın Oğuz Türklerine ait olması ve Oğuzların babası sayılan Oğuz Hakan'ın Göyçe Denizi

kenarında defnolunması, Bayandur Hakan'ın da Karabağda Göyçe Denizi kıyısında yaşadığını ve orda defnedildiği bilgisi belirtilmektedir (Mahmudov, akt. Tecim, 12).

Ekonomik ve kültürel yaşamın gelişmesi sonucunda Azerbaycan'ın güneyinde, ilk Türk Devleti olarak bilinen güçlü Manna Devleti(M.Ö. 9-6. yüzyıllar) ortaya çıktı. Manna, Asurlar ve Urartularla mücadelede bağımsızlığını koruyarak Karabağ da dahil olmak üzere Azerbaycan topraklarını onların işgallerinin dışında tutmayı başarıyordu. Ermenilerin iddialarının tam aksine bu dönemde, genel olarak, Güney Kafkasya'da (Transkafkasya) etnik kökeni Ermenilere dayanan halk yoktu. Eski Ermeni devleti dedikleri Urartu'nun arazileri ise günümüz Ermenistan sınırlarının çok ötesindeydi. Daha sonra ortaya çıkan Med İmparatorluğu(M.Ö. 672-550) Urartu Devleti'yle birlikte Azerbaycan topraklarının da bir kısmını ele geçirdi. Ardından bu topraklar Ahamenişlerin (M.Ö. 550-330)sonrasında ise Makedonyalı İskender'in yönetimine girdi. Makedonyalı İskender'in(363-323) ölümünün ardından parçalanan imparatorluğun Azerbaycan'a ait kısmında güneyde Atropatena kuzeyde ise Albanya Devleti kuruldu (Prezident Kitabxanası,2005,8).

Çağdaş Azerbaycan Devleti, köklerini Kafkas Albanyası Devleti'nden alıyor. Şu anda Dağlık Karabağ olarak bilinen bölge bir zamanlar bu devletin bir parçasıydı. Eski kaynaklara göre, Albanya'nın etnik terkihi yerel Kafkas ve Türk halklarına ait 26 kabile birliğinden oluşuyordu. Albanya 52 harfli alfabesiyle zengin ve nadir bir kültüre sahipti. Miladın 313. yılında, Hıristiyanlık Albanya'da resmi devlet dini ilan edildi ve burda bağımsız Alban Kilisesi ortaya çıktı. Gergin ve karmaşık koşullar Albanya'nın bağımsızlığının uzun sürmesine izin vermedi. 705'te Albanya Devleti Arap Hilafeti'ne katıldı. Ondan sonra , Bizansa karşı Bizans Ermenileri ile ittifak kurmaya çalışan Araplar, Albanya ile Bizans arasında mevcut yakın bağlantıları kesmek için Alban Kilisesi'ni Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin bünyesine katmaya karar verdi (mod.gov.az/Qarabağ Tarixi).

Karabağ'ın tarihinde önemli değişiklikler Arap Hilafeti'nin işgalleri ve bunun sonucunda Albanya devletinin ortadan kaldırılması ile başlamış oldu. Araplar bu topraklara gelene kadar, Karabağ'ın eski nüfusu Azerbaycan Albanlarından oluşmaktaydı. Arap Hilafeti'nin bu dönemde Azerbaycan'a yönelik trajik politikaları, Ermenilerin önce dağlık kesimlerinde dini üstünlüğünü sağlamasına yol açtı. Halk başlangıçta Gregoryanlaştırılmaya , ardından da Ermenileştirilmeye başladı. Buna rağmen Ermeniler hiçbir zaman bu topraklarda ana etnik unsur haline

gelemedi ve köklü devlet kuramadı. Hilafetin dağılmasının ardından ortaya çıkan devletlerin hiçbirisi Ermeni devleti değildi (Prezident Kitabxanası,2005,10).

Arapların düşüşünün ardından Karabağ sırasıyla Saciler, Salariler, Şeddadiler ve Atabeyler devletlerinin, Moğolların istilasından sonra İlhanlıların, Celayır Sultanlığı'nın, Şirvanşahların, yönetimine katılan Karabağ, 15. Yüzyıldan itibaren Karakoyunlu (1410-1467) ve Akkoyunlu Devleti'nin (1468-1501) terki binde bulundu (Əliyarlı, 8).

16. yüzyılın başında Azerbaycan'da Safevi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte (1501) tüm Azerbaycan topraklarının merkezileştirilmesi başlandı. 16. yüzyılın ortalarında ise Azerbaycan topraklarının tek bir devlet olarak merkezileştirilmesi tamamlandı. Böylece Azerbaycan'ın Safevi devleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun haricinde bölgedeki ikinci en güçlü devlet oldu. Bu zaman bölgede Ermenilerin etnik-siyasi üstünlüyü mümkün değildi. Aksine, Azerbaycan'ın etnik ve siyasal sınırları o dönemde daha net bir şekilde aydınlanmış oldu. Safeviler, Azerbaycan'da dört Beylerbeylik kurdu. Bunlardan biri Karabağ ve ya diğer ismiyle Gence Beylerbeyliği idi. Eski Osmanlı kaynaklarında derlenen 1593 yılı verilerine göre, Gence-Karabağ Vilayeti 7 sancağa, 36 bölgeye bölünmüştü. Burada kayıtlı olan 1.300 toponimik ifadelerin tümü Azerbaycanlılara ait olup hiçbirisinin Ermenilerle bağlantısı yoktu (Məmmədov, 2000, 5-9).

Safevi Devleti'nin zayıflamasının ardından Azerbaycan toprakları İran, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir savaş meydanı haline geldi. Bu dönemde, Gence-Karabağ toprakları kısa süreliğine Osmanlı Devleti'nin idaresine geçti. O zaman yazılmış olan Osmanlı kayıtlarında, Azerbaycanlıların bölgenin ana nüfusu olduğunu gösterilmektedir. Kayıtlara göre, 1727'deki Gence-Karabağ vilayetinin nüfusu 122.000 kişiden oluşuyordu. Onun 80,3 binini (66%) Azerbaycan Türkleri, 37,8 binini (31%) Ermeniler (daha doğrusu Grigoryanlaşmış ve sonradan Ermenileşmiş Albanlar), 3,7 binini (3,1%) Kürtler teşkil etmekteydi (Prezident Kitabxanası, 2005, 10).

Son Safevi hükümdarı III Abbas'ı yıkarak iktidara gelen Nadir Şah Afşar (1736-1747) onu meşru hükümdar olarak tanımayı reddeden Gence-Karabağ Beylerbeyliği'nin Türk-Müslüman nüfusuna karşı ağır ceza tedbirleri hayata geçirmeğe başladı. Bu faktör Karabağ'da Türklerin nüfuzunun zayıflamasına aksine

Alban Meliklerinin konumunu güçlenmesine sebep oldu. Bu politika aynı zamanda ayrılıkçı hareketleri de güçlendirdi (Nağı, 2014, 9).

Nadir'in ölümüyle birlikte kurduğu devlet zayıflayarak parçalandı. Bu zaman yerel devletler yani Azerbaycan hanlıkları ortaya çıktı. 1747 yılında Eski Gence-Karabağ Beylerbeyliği bölgesinde iki Azerbaycan hanlığı, Gence ve Karabağ hanlığı kuruldu. Penaheli Bey Cavanşir Karabağ Hanlığı'nın başına geçti. Bölgeyi ele geçirmeyi hedefleyen Rus devleti, 1783'ten itibaren hanlıklarla mücadele etmeye başladı. Güney Kafkasya'yı işgal etmeye çalışan Rusya, Azerbaycan topraklarında Ermenilerin yardımıyla "Hristiyan devleti" kurmaya çalışıyordu (Kərimova, 1995) .

1747 yılında Penaheli Han Sarıcalı Cavanşir tarafından temeli atılmış Karabağ Hanlığı Şuşa Kalesi inşa edildikten sonra savunma açısından kendisini hayli sağlamlaştırarak gücü ve nüfuzu itibariyle Azerbaycan Hanlıkları arasında önemli yere gelmeyi başardı. Fakat Ağa Muhammet Şah Kaçar'ın İran'da iktidara gelmesi ve arazilerini genişletme politikaları, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han da dahil olmak üzere çok sayıda Azerbaycan Hanının güvenlik açısından tedirginlik yaşamasına sebep olmaktaydı. İran tarafından gelecek tehlikeye karşı kendisine müttefik arayan İbrahim Halil Han 1794 yılında Osmanlı'ya elçi göndererek Ağa Muhammed Kaçar'ın saldırılarına karşı yardım istese de, Osmanlı Devleti bu teklife kendisinin de içinde bulunduğu siyasi sorunlardan dolayı ihmalkar yanaştı. Bunun devamında Han Çar Rusyası'na başvurmak zorunda kaldı (Məmmədov, 1989, 44-50).

Han'ın oğlu Lutfeli Bey, 2. Katerina'nın emriyle Azerbaycan'ın Guba, Şamahı ve Bakü arazilerini işgal eden ve o sırada Şamahıda karargah kuran Rus ordusunun generali Zubova mektup sundu. Lakin Rusya da Hanın bu mektubuna dönüş yapmadı. 2. Katerinanın Kasım 1796'da ölümünün ardından, Rus askerleri, oğlu Rus İmparatoru I Pavel'in emriyle Azerbaycan'ı tamamen terk etti (Hüseynov, 2018, 154).

Bunun ardından, Ağa Muhammed Şah Kaçar Rusların Azerbaycan'dan çekilmesi fırsatını değerlendirerek 1797 yazında Karabağ'a tekrar saldırdı. Lakin Şuşa Kalesi'ni tutmasına rağmen, o, suikast sonucu öldürüldü ve İbrahim Halil Han kendi hakimiyetini elinde tuta bildi (SAM,2015, 45).

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Güney Kafkasya'yı ele geçirme amacına ulaşmak için istikrarlı faaliyetlerde bulunan Çar Rusyası 1801 yılında Doğu Gürcistan'ı işgal

ettikten sonra Car-Balaken'i ardından da Gence Hanlığı'nı ele geçirdi. İmparator 1. Aleksandr 5 Şubat 1804 tarihli kararname ile Gence'nin adını Yelizavetpol olarak değiştirdi. Gence Hanlığı kaldırılarak yerine Yelizavetpol Okrug'u kuruldu. Sıranın ona geldiğini gören ve Çarlık Rusyası ile savaşmak istemeyen İbrahim Han 14 Mayıs 1805'te Karabağ Hanlığının Rusyanın himayesinde geçmesini kabul ederek İmparatorluğunun temsilcisi, General P.S.Sisianov ile Kurekçay Antlaşması'nı imzaladı. Rus İmparatoru 1. Aleksandr, Şuşa ve Karabağ Hanı İbrahim Han'ın bütün ailesinin, torunlarının ve eyalının Rusya İmparatorluğu'nun himayesine geçtiğini tespit eden ahdname kabul etti (Hüseynov, 2018, 183-220).

İmparatorun başka bir özel kararnamesinde İbrahimhalil Han, "Karabağ'ın bağımsız Hanı" ilan edildi. Ancak, bu antlaşmanın imzalanmasından bir yıl sonra, Karabağ'ı korumak için Şuşa'ya yerleştirilmiş ordu komutanı Lisaneviç silahını İbrahimhalil Han'ın ve birkaç yakın devlet adamının aleyhine kaldırdı. Han, onun, arkadaşları ve bazı yakınları vahşicesine öldürüldü (Mehdiyev, 2015,73). Bu trajik olayın ardından 10 Eylül 1806 Rus İmparatoru 1. Aleksandr tekrar sözleşmeye sadık kaldığını, öldürülen İbrahimhalil Han'ın oğlu Mehdikulu, hanın ölen babasının yerine getirildiğini ve İbrahim Halil'e verilen tüm söz ve koşulların yerine getirileceğini açıkladı (Cavanşir,1959,25-29).

Yukarıda açıklanan olaylar Haziran 1804'te başlayan ve Rusya ile İran arasında devam etmekte olan savaş döneminde hayata geçmekteydi. İki bölgesel güç arasında kalan ancak bağımsızlıklarını yitirmemek için elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışan Azerbaycan Hanlıkları, sonunda bu mücadelede mağlubiyet yaşadılar. 12 Ekim 1813'te Karabağ'da Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona eren bu savaşı, Çarlık Rusyası kazandı. Gülistan Antlaşması ile İran, Rus İmparatorluğu yönetimindeki Karabağ ve Gence Hanlıklarının (Yelizavetpol), aynı zamanda Şeki, Şirvan, Derbent, Guba, Bakü ve Talış Hanlıklarının Rus İmparatorluğu'na ait olduğunu onaylamış oldu (SAM,2015,46).

1822'de Çarlık Rusyası Karabağ Hanlığı'nın bütünlüğü koruma adına verdiği "imparator garantisi"ni ortadan kaldırdı ve Karabağ Hanlığı'nı değiştirerek yerine Karabağ Eyaleti'ni kurdu. Bir süre sonra ise tüm Rus belgelerinde, "Müslüman eyalet" olarak adlandırılan Karabağ Eyaleti, idari bölge birimi olarak da kaldırıldı, toprakları ise Yelizavetpol Valiliği'ne dahil edildi. Böyle bir durumda, son Karabağ Hanı Mehdikulu Han Şuşa'dan ayrıldı ve binlerce Karabağlıyı yanına alarak İran'a

taşınmak zorunda kaldı. Öte yandan, 1826-1828 yıllarında Rusya ile İran arasında bir başka savaş baş kaldırdı. Bu savaş 10 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona erdi. Bu antlaşmaya dayanarak, Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları da Rusyanın yönetimine geçti (Şükürov, 2006, 55-64).

Böylece, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, İmparatorluk tarafından yürütülen işgalci politikalar sonucunda Güney Kafkasya'da kontrol tamamen Rusların eline geçti. O zaman " parçala ve yönet " ilkesini kullanan Rusya yeni istila ettiği alanlarda mutlak çoğunluk oluşturan Müslüman nüfusa güven beslemediği için, ayrıca İran ve Osmanlı Türkiye'sinden çekindiği için bu bölgeye giderek çeşitli Hıristiyan halklarının temsilcilerini yerleştirmeye başladı. Bu dönem Ermenilerin Azerbaycan topraklarında hızlı artışının başlangıcı oldu.

2.2 Ermenilerin Karabağ'a Yerleşimi

Ermenilerin ilk kez Güney Kafkasya'da (Transkafkasya) ortaya çıkması yaklaşık M.Ö.2. yüzyıla kadar uzanıyor. Bölgeye gelişleri ile yerli halklara ve milletlere karşı saldırgan faaliyetlerde bulunan Ermeniler, Küçük Asya'nın doğusundaki Ermeni Krallığı'nı "Büyük Ermenistan" olarak adlandırıyorlar ve sonradan taşındıkları tüm bölgeleri Ermenistan ilan etmeye çalışıyordu. Roma İmparatorunun M.Ö. 66 yılında Ermenistan Kralı 2. Tigran'ı darmadağın etmesiyle "Büyük Ermenistan" kurma hayalleri boşa çıkan Ermeniler o tarihten itibaren Roma'nın vassalına çevildi. Bu durum 4. yüzyıla kadar devam etti. Kendileri Roma İmparatorluğu'nun vassalı olduğu halde Ermenilerin Kafkas Albanyası'na karşı ileri sürdükleri toprak iddiaları esassızdı (Qazıyev, 2009, 38). Çünkü o dönem Ermenilerden farklı olarak Azerbaycan-Albanya Devleti bağımsız siyaset yürütmeye devam ediyordu ve iddia ettikleri Karabağ'ın toprakları onun bünyesindeydi. Ermenilerin ciddi şekilde burda artış göstermesi ilk önce Arap Hilafeti döneminde baş tutmuş Hilafet'in düşüşüyle duraklama dönemine giren artış süreci Rusya'nın Azerbaycan Hanlıklarını işgal etmesiyle tekrar hızlanmıştır.

Karabağ Hanlığı ile Rusya İmparatorluğu arasında imzalanan Kürekçay Antlaşması'ndan (1805) sonra Han, Rusya İmparatorluğu'nun yönetimine geçmek zorunda kaldı. Kafkas bölgesinin tamamının işgalinden sonra, Rusya İmparatorluğu, bölge üzerindeki kontrolünü kurmak ve güçlendirmek için çeşitli yollarla "bölünme" politikası uygulamaya başladı. İran'dan Osmanlı İmparatorluğu'ndan olan

Ermenilerin büyük kısmı Karabağ'a sürüldü ve bu nedenle bölgedeki demografik durumun yapay dönüşümü başladı. Bu özellikle Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanlara karşı aldığı geniş çaplı önlemlerin bir parçasıydı. Rusya-İran savaşlarından (1806-1813, 1826-1828) ve Rus-Osmanlı (1828-1829) savaşından sonra, bölgedeki etnik yapı tamamen değiştirildi. Sadece 1828-1830'da 40.000'den fazla İrandan, 84.600 fazla ise Osmanlı Devleti'nden olan Ermeni Azerbaycan'a yerleştirildi (Shavrov, 1990, 59).

Shavrov'un kayıtlarına göç planı çerçevesinde Ermenilere 200 bin desyatinden fazla devlet toprağı ayrıldı. İlaveten Müslümanlara 2 milyondan fazla ruble ödenerek onların ellerinde olan topraklar alındı ve Ermenilere verildi. Ayrıca Shavrov resmi göç ettirilen 124.000 Ermeni ile birlikte, buraya çok sayıda gayri resmi şekilde getirilen Ermenilerin de bulunduğunu söyler. Onların toplam sayısının 200 bin kişiden fazla olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle belirtmek gerekir ki, henüz I. Petro tarafından geliştirilen "Ermenilere güvenme stratejisi"nin parçası olan bu göç politikasında öncelik İran'dan ve Osmanlı Türkiyesi'nden olan Ermenilere veriliyordu (Shavrov, 1990, 59).

1828'de işgal altındaki Azerbaycan Hanlıklarının (Revan ve Nahçıvan), topraklarında Çarın emriyle Ermeni yönetimi kuruldu. Osmanlı İmparatorluğu ile çatışma halinde olan Rusya iki yakın ülke arasında Ermenistan'ı kurmakla ilişkileri kesebilmeği umut ediyordu. Rusya Azerbaycan'ın İran ve Rusya arasında bölünmesiyle ilgili 1813'teki Gülistan Antlaşması'nın ve 1828'in Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Azerbaycan topraklarında tampon bölge oluşturmak için bir "Ermeni devleti" kurma planı uygulanmaya başladı. 300 yıl önce geleceğin planlarını kuran Rus İmparator 1. Petro, güneye gönderdiği kasidelerine şöyle söylemişti: "Onları (Ermenileri) Rusya'ya tavlayarak getirmeye çalışmalıyız ki gelecekte onlar Rusya'nın istinadgahı olsun." (mod.gov.az/Qarabağ Tarixi). Bu amaçla İran ve Türkiye'de yaşayan yaklaşık 300.000 Ermeni 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'a sürgün edildi ve Revan (Erivan), Dağlık Karabağ, Nahçıvan, Zengezur, Dereleyez, Ordubad, Vedibasar ve diğer bölgelere yerleştirildi. Ancak, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına taşınmasına rağmen, bu bölgelerdeki Ermeniler üzerinde Azerbaycanlıların sayısal üstünlüğü hüküm sürdü. Örneğin, 1886'da, Gence Eyaletinin Zengezur bölgesindeki 326 köyden sadece 81'i Ermeni köyü idi. Revan kazasında nüfusun% 66'sı Azerbaycanlı,% 34'ü Ermeni idi. Ermeniler daha sonra bu

bölgelerde üstünlüğü sağlamak için Rusların desteğiyle Azerbaycanlılara karşı soykırım politikası yürütmeye başladı. Ermeniler gizlice Çarlık Rusyası tarafından silahlandırıldı ve eğitimli askeri birlikler oluşturuldu (mod.gov.az/Qarabağ Tarixi).

Svante Cornel'e göre, Rus İmparatorluğu'nda yapılan nüfus sayımının sonuçları, Karabağ (Aşağı Karabağ) da dahil olmak üzere tüm Karabağ'ı kapsadığından Karabağ'ın dağlık bölgesinde yaşayan toplam insan sayısını netleştirmek mümkün değildir. Sayım belgelerine göre, 1823'te Karabağ'da yaşayan Ermeniler, toplam nüfusun% 9'unu (nüfusun% 91'i belgede "Müslüman" olarak kayda geçiyor), 1832'de% 35'ini ve 1880'de% 53'ü oluşturmuştur. Bununla birlikte, Svante Cornel'in belirtiyor ki, Ermeni nüfusun toplu artışı ancak onların Dağlık Karabağ'a göç etmesi ve Müslümanların bu bölgeden topluca köçmesi ile izah edilebilir . 19. yüzyılın başlarından itibaren 20. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde, Çarlık Rusyası'nın özellikle Yelizavetpol ve Revan'da yüz yıl boyunca sürdürdüğü bu politikalar sonucunda, Ermenilerin İran ve Osmanlı'dan göç ettirilip burada yerleştirildiği 1831-1916 yılları arasındaki dönemlerde, Karabağ bölgesindeki Ermeni nüfusunun sayısı altı katı artarak 19 binden 119 bine ulaştı. Diğer bir Rus araştırmacı Shavrov'a göre, Güney Kafkasya'da yaşayan 1.3 milyon Ermeni'nin 1 milyondan fazlası bu bölgenin yerel halkı değildi ve buraya Rus yetkililer tarafından göç ettirilmişti (Shavrov, 1990, 59). Öte yandan, Rusya İmparatorluğu tarafından Azerbaycan'a sürülen Ermenilere uygulanan çeşitli imtiyazlar ve ayrıcalıklar, nüfuslarının hızla artmasına neden oldu. Bu sebepten Ermeni burjuvazisinin, Azerbaycan burjuvazisinden ekonomik olarak daha güçlü olması tesadüf sayılamazdı. Onlar, yönetim alanlarında, bir takım önemli mevkilerde, siyasi meselelerde öne çekiliyordu. Devlet ve askeri organlarda çalışmaya çok az celb edilmiş Müslümanlardan farklı olarak, çok sayıda Ermeni devlet kurumlarında çalışıyordu (SAM, 2016,48)

Yukarıda belirttiğimiz gibi bütün göç politikalarına rağmen Karabağ'da Ermeniler Azerbaycan nüfuzunu bölgede tamamen sıkıştırarak çıkarma amaçlarına ulaşamamışlardır. Bu sebeptendir ki, Ermeniler daha sonra bu bölgelerde üstünlüğü sağlamak için Rusların desteğiyle Azerbaycanlılara karşı soykırım politikası yürütmeye başladı. Ermeniler gizlice Çarlık Rusyası tarafından silahlandırıldı ve askeri birlikler kuruldu. Azerbaycanlıların şu anki Ermenistan(eski Azerbaycan toprakları) ve Dağlık Karabağ'dan toplu çıkartılmaları, sivillere yönelik şiddet ve Rus hükümetinin yardımıyla 20. yüzyılın başlarında özellikle 1905-1907'de şiddetli

boyutlara ulaştı. Binlerce Azerbaycan Türkünün soykırıma maruz kaldığı bu yıllarda Azerbaycan'ın Zangazur, Revan, Nahçıvan, Ordubad, Kazah ve Karabağ illerinde yüzlerce köy yakıldı yaşlı ocuk, kadın demeden binlerce kişi soykırıma maruz bırakıldı. (Mmmdov, 2010, 6)

2.3 Dağlık Karabağ Sorunun Ortaya Çıkışı

19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında, Kafkasya'da ve Anadolu'da yaşayan Ermeniler hızla rgtlenmekteydiler. Bu rtlrden en önemlisi, 1890 yılında kurulan "Taşnaksttyun Komitesi" idi. Komite, Doğu Osmanlı topraklarını ele geçirerek bir Ermeni devleti kurmayı amaçlıyordu. Ermeniler bu dönemde amaçlarına ulaşmak için güçlü Rusya'yla ilişkilerini iyi tutmaya ve onlarla ittifak halinde hareket etmeğe zen gösteriyordu. Rusların bir dönem Grigoryan Ermenileri Provaslavlaştırmaya alışması ilişkilerde kısa süreli gerinliğe sebep olsa da amaçları uğrunda her iki taraf bir birine ihtiyaç duymaktaydı. İhtiyaçları dolayısıyla Osmanlı'ya Karşı ve Kafkasya meselesinde Ermenistan ve Rusya ittifak halindeydi. Bu ittifakın hedefinde sadece Osmanlı İmparatorluğu deyil aynı zamanda Türk olan ve Osmanlı'ya yakınlığı bulunan Azerbaycan da vardı (Tohidi, 2014).

20. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycanlıların Ermeniler tarafından kendi topraklarından kovulması süreci hızlandırılmaya başladı. Bu zaman Ermeniler tarafından sık sık toprak iddiaları dile getirilmekteydi. Karabağ'da, Bak'de, İrevan'da, Zengezur ve diğer Azerbaycan topraklarında toplu katliamlar hayata geçirildi. 1905 yılında başlayan katliam iki sene sürdü. Bu süreçte 50.000'den fazla Azerbaycanlı katledildi. Azerbaycan'ın şuanki Ermenista'a bırakılan kısımlarında 200'den fazla köy yakılarak geri kalan ahali Azerbaycan'a sürüldü (Cmşld, 2009,5).

Ermeniler o dönem özellikle iyi stratejik konumda bulunan şuşa şehrini ele geçirerek ileride yayılmacı politikalarını uygulamak için destek sağlamak istemekteydiler. Bu yüzden 1905'te şuşa'nın Azerbaycanlılar yaşayan bölgelerine saldırdılar. Birçok ev yakıldı 100'den fazla Azerbaycanlı katledildi. İkinci hucumları ise 1906 yılında gerçekleştirildi. Beş gün süren saldırılarda şuşa ele geçirilemedi. Lakin önemli miktarda hasarlar almış oldu. Özellikle Azerbaycanlı nufusun sayı önemli miktarda azaltılmış oldu. Bu dönem Ermeni saldırılarının daha da büyük boyutlara ulaşmasının

karşısının alınmasında Ahmet Bey Ağaoğlu'nun kurduğu "Difai" teşkilatının müstesna hizmetleri vardı (Əzizov, 2009, 6).

Balkan Savaşları sırasında Kafkasya'daki çatışmalarda durgunluk yaransa da Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Ermeni teröristleri tekrar aktifleşmeye başladılar. Mart 1918'de o güne kadar Azerbaycan'da görülmüş en büyük katliamları hayata geçirdiler. O sene 400.000 Azerbaycanlı, 120.000'den fazla Gürcü, 22.000 Lezgi ve 15.000 Kürt katledildi.

28 Mayıs tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması katliamların önüne geçse de İttifak Devletleri'nin baskısıyla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarafından İrevan Şehri Ermenilere verildi. İrevanın verilmesinin en önemli şartı Ermenilerin bir daha Azerbaycan'dan toprak iddiasında bulunmayacağıydı. Lakin Ermeniler bu şartı hiçe sayarak birkaç yıl içinde 9000 kilometrekare olarak kurdukları devleti Azerbaycan topraklarını hesabına 40.000 kilometrekareye kadar çıkarmayı başardılar (Cümşüdlü, 2009,5).

Azerbycan Halk Cumhuriyeti döneminde Ermenistana bırakılan topraklardan 565000 Azerbaycanlı çıkarıldı. 738 köyden çıkarılan Müslüman ahalinin evlerine Ermeniler yerleştirildi (Çaxmaqlı, 2013, 184).

Devamında Ermeniler yeni toprak ele geçirme faaliyetlerini sürdürdüler. Özellikle Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur toprakları Ermenilerin planlarına dahildi. Lakin bu topraklara saldırılar düzenlensene ele geçiremediler. Ardından kurulan Sovyet Yönetimi Azerbaycan ve Ermenistan halkını kardeşlik adı altında birleştirsede Ermeniler toprak iddialarından birgün bile vazgeçemediler. Sovyetlerin dağılmasına yakın yeniden iddialarını açık aşıkara dile getirmeğe başladılar.

2.3.1 Azerbaycanlıların soykırımı

1905 yılı Kafkaslar tarihine kanlı çatışmalar yılı olarak geçti. Olaylar, bir Müslümanın (Azerbaycan Türkünün) Taşnaklar tarafından öldürülmesiyle gerginleşti. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde, özellikle Karabağ ve Göyçay bölgelerinde karşılıklı olarak çok sayıda insan öldürüldü. Her iki topluluktan bazı aydınlar aslında Ermenilerle Türkler arasındaki düşmanlığın olmadığını olayların Çarlık Rusyası tarafından tırmandırıldığını söylemekteydiler. Sovyetler kurulduktan sonra tarihçiler bu olayların aslında Çarlık hükümeti tarafından organize edildiğini, işçi hareketinden halkları yayındırmak amaçlı her iki tarafın provoke edildiğini,

dikkati başka yöne yöneltmek için yapıldığını belirtmekteydi. Kanlı geçen çatışmalar 1906 yılının temmuz ayı itibariyle yavaş yavaş sakinleşmeye başladı. Çarlık Rusyası'nın tarihinde çalkantılı süreçlere tanık olan 1906-1918 yıllarında iki halk arasında sakinlik hüküm sürmekteydi. Hatta bazı konularda ittifak halinde hareket ettiler (Aslanlı, 2009, 11).

Ancak, 1917-1918 yıllarında gerçekleşen olaylarda Ermeniler ve Azerbaycanlılar tekrar karşı karşıya gelmeye başladı. 1917'deki Bolşevik Devrimi ardından Bolşevikler "Halkların Hakları Bildirgesi"yle her milletin kendi kaderini belirleme özgürlüğünü kabul ettiğini açıkladı. Bundan sonra Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bir araya gelerek Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni kurduklarını beyan ettiler (İsgəndərov, 2018, 15). Lakin Rusya bu durumda bölgedeki konumunun zayıflayabileceği ihtimalinin farkındaydı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin bölge devletleriyle yakınlaşarak güçlenmesi ihtimali Rusya'yı rahatsız ediyordu. Bu durum Osmanlı topraklarında gözü olan Taşnak Ermenileri için de rahatsız ediciydi.

Ermeniler Osmanlı'nın güçlenmesi ihtimaline karşı hızlı bir şekilde silahlandırılmaya başladılar. Bu süreç aynı zamanda müttefiklerin Kafkasya'da Osmanlılara karşı bir güç yaratma planladıkları zamanına denk geldi. Silahlarla donanmış Ermeniler, Doğu Anadolu ile birlikte Azerbaycan bölgelerine saldırmaya başladı. Müslüman oldukları için güvenilmeyip askere alınmayan Azerbaycan Türklerinin askeri tecrübesi ve askeri malzemeleri yoktu. Mart 1918'de Ermeni silahlı birleşmeleri Bakü'de ve diğer bölgelerde Azerbaycan Türklerine karşı toplu katliamlar yaptılar (Aslanlı, 2009, 12).

Mart 1918'de, Rusya Bolşeviklerinin başkanı Vladimir Lenin, Bolşevik Stepan Şaumyan'ı Kafkasya'ya komiser olarak gönderdi. Bolşevikler, Ermeni Taşnak kuvvetlerinin Bakü'de iktidarı ele geçirmesi için onlara gizli imkanlar sağlamaya başladı. Azerbaycanlıların katliamı 31 Mart'ta Bakü'de başladı. Şaumyanın önderliği ile yapılan katliamlarda 6 bin bolşevik silahlısı ve 4 bin civarı Taşnaksütyun Partisi üyeleri iştirak etti (Aşırılı, 2011,6).

Üç günlük katliam sırasında, Ermeni silahlı kuvvetleri, Bolşeviklerin yardımıyla Azerbaycanlıların mahallelerini harabeye çevirdi çok sayıda kişiyi amansızca katletti. Bu korkunç günlere tanık olan Culner adlı Alman bir tarihçi, 1925'te Bakü'deki

olayları şöyle şöyle kaleme aldı: “Ermeniler Müslüman(Azerbaycan) mahallelerine sokularak herkesi öldürüyor,kılıçla parçalıyor, süngüyle delme deşik ediyorlardı. Katliamdan bir kaç gün sonra çukurdan çıkarılan 87 Azerbaycanlı cesedin kulakları kesilmiş, karınları deşilmiş, cinsel organları doğranmıştı. Ermeniler çocuklara acımadıkları gibi yaşlılara da merhamet göstermemiştiler” (Həsənov, 2019).

Yirminci yüzyılın ilk yarısında, Transkafkasya'daki Ermeniler yapılan tarafından katliam sırasında (1905-1907, 1918-1920) yaklaşık iki milyon Azerbaycanlı zarar gördü, evlerinden atıldı ve öldürüldü. Mart katliamı sırasında, 57 Azerbaycanlı kadının kulakları ve burunları, ve karınları deşilmiş halde Bakü'de bir yerde ölü bulundu. Genç kadınların duvara canlı canlı çakıldığı ve iki bin kişinin Ermenilerin saldırısından kurtulmak için sığınmaya çalıştığı şehir hastanesinin yakıldığı korkunç gerçeklerin sadece çok az kısmıdır. Kaçmaya çalışan insanları vurmak için Ermeniler kentin gizli bölgelerine önceden makineli tüfekler yerleştirmişdiler. Taşnakların Azerbaycanlılara karşı soykırımını yalnızca Bakü ile sınırlı değildi. Onlar kısa sürede Azerbaycan'ın Şamahı, Guba, Revan, Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve Kars vilayetlerinde binlerce kişiyi katlettiler (mod.gov.az/Qarabağ Tarixi).

1918 Mart-Nisan aylarında Şamahı'da yaklaşık 8 bin sivil öldürüldü. Şamahı Camisi dahil birçok kültürel anıt yakıldı ve yok edildi. Cavanşir Kazası'nın 28 köyü, Cebayıl İlçesi'nin 17 köyü tamamen yandı ve nüfusu yok edildi. 29 Nisan 1918'de çoğu kadın, çocuk ve yaşlı olmak üzere 3.000 Azerbaycanlı kaçkın Gümrü yakınlarında pusuya düşürülerek kaçırıldı ve hepsi tamamile öldürüldü. Nahçıvan'da Ermeni silahlı kuvvetleri bir çok köy yaktı, Zengezur'da 115 Azerbaycan köyü yıkıldı, 3257 erkek, 2276 kadın ve 2196 çocuk öldürüldü. Toplamda 10068 Azerbaycanlı katledildi ve yaralandı, 50.000 Azerbaycanlı kaçkın (mülteci) durumuna düştü (Həsənov, 2019).

Revan Guberniyasına bağlı 199 köyde yaşayan 135 bin Azerbaycanlı yok edildi ve köyler tahrip edildi. Ermeni silahlı kuvvetleri daha sonra Karabağ'a yürüdü, 1918-1920 döneminde Karabağ'ın dağlık kesiminde 150 köy yıkıldı ve nüfusu yok edildi (AHC Hükümetinin, Özel Araştırma Komisyonunun materyallerinden alınmıştır). Mayıs 1920'de, Ermenilerin ve 11. Kızıl Ordusu'nun katılımıyla Gence'de de 12 binden fazla Azerbaycanlı öldürülmüştür (mod.gov.az/Qarabağ Tarixi).

Bolşeviklerin milliyetçi Ermenilerle işbirliği yaptığı bu katliamda, Bakü'de ve diğer şehirlerde 30 binden fazla Türk katledildi. Çok sayıda kişi mülteci durumuna düştü. Olaylar böyle gelişince Transkafkasya Seymi'nin varlığının sürdürülmesi mümkün hale geldi. Mayıs ayının sonlarına doğru anlaşmazlıkların çoğalması Seymin dağılmasına sebep oldu. Her üç devlet kendi bağımsızlığını ilan etti. Azerbaycan 28 Mayıs 1918 yılında bağımsızlık bildirgesini kabul etti (Aslanlı, 2009, 12).

Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyetinin dağılmasından sonra tartışmalara son vermek için yeni kurulan devletlerin sınırlarını belirlemek ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Ermeniler, Azerbaycan Hükümeti'nden, Azerbaycan toprağı olan Erivan'ın Ermenistan'ın başkenti olmasına izin verilmesini istediler. Mayıs 1918'de Milli Şuranın uzun tartışmalardan sonra Erivan'ın Ermenistan'a verilmesi kabul edildi. Batum'daki toplantıda yapılan antlaşmaya göre, Revan(Erivan) şehri Ermenilere o şartla veriliyordu ki Ermeniler Azerbaycan'ın diğer topraklarına ve Karabağ'a olan iddialarından tamamen vazgeçsinler. Ermeniler daha sonra bu şartlara uymadılar (Nuriyeva,2015, 257)

1918 yazında Ermeni Andranik, sekiz bin kişilik askeri bir kuvvetle Zengezur'a gönderildi. Taşnaklar Zengezur, Cavanşir, Cebrayıl, Şuşa, ve Revan eyaletinde 60'tan fazla Azerbaycan köyünü yıktılar. 15 Ocak 1919'da Andranikin askeri birliklerinin Zengezur ve Karabağ'daki hareketlerini önlemek için Karabağ General-Gubernatörlüğü kuruldu. Hosrovpaşa Bey Sultanov Karabağ Valisi olarak atandı. Şuşa'yı ele geçirmeye çalışan Andranik'in soygun çeteleri bozguna uğratıldı. Hosrovpaşa Bey Sultanov, Ermeni Milli Şurası'nın üyelerini Azerbaycan'dan kovmayı başardı. Ağustos ayında Ermeniler, Azerbaycan'ın egemenliğini ve Karabağ'ın Azerbaycan vilayeti olduğu gerçeğini kabul ettiler (Nəbibəyli, 2011, 13).

1918 Mayıs-Ağustos aylarında Andranik, 8000 kişilik silahlı bir grupla Nahçıvan'a saldırdı ve etnik temizlik planı çerçevesinde yerel halkı acımasızca katletmeye başladı. Bu zaman Kazım Karabekir Paşa'nın öncülüğünde Kahraman Türk Ordusu'nun Nahçıvan'a girişi Andranik'in vahşetini önünü aldı. Lakin Türkiye 1. Dünya Savaşı'nda mağlup edildiğinden, Türk birlikleri Nahçıvan'ı terk etmek zorunda kaldı. Nahçıvan'ı Ermenilerden korumak amaçlı Kasım 1918'de Nahçıvan'da Araz-Türk Cumhuriyeti, kuruldu. Ülkenin silahlı kuvvetleri örgütlenmeye başladı. 1918 Kasım'ından Mart 1919'a kadar kurulan Araz-Türk

Cumhuriyeti, bölgenin Ermenilerin eline geçmesine izin vermedi ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü sağladı. Azerbaycan hükümeti, Nahçıvan'ın savunmasını teşkil etmek için Şubat 1919'da Nahçıvan General-Gubernatörlüğünü kurdu. Behram Han Nahçıvanski General-Gubernatör olarak atandı. Mayıs-Temmuz 1919'da, Nahçıvan bölgesinde İngilizlerin katılımıyla oluşturulan "Ermeni hükümeti", yerel halkın ciddi direnişinin bir sonucu olarak çöktü ve Ermeni birlikleri Nahçıvan'dan ayrılmak zorunda kaldı (Nuriyeva,2015,258).

23 Kasım 1919'da, Tiflis'te Ermenistan ile Azerbaycan arasında silahlı çatışmayı durdurmak ve anlaşmazlığı barışçıl yollarla çözmek için bir anlaşma imzalandı. Ancak, anlaşmanın şartlarını ihlal eden Ermeniler 50'den fazla Azerbaycan köyüne saldırdılar ve onları yok ettiler. 1920 yılının Şubat ayında, Zengezur'da tekrar kısa vadeli bir anlaşmaya varıldı. Ermeniler Türkiye'nin 7 şehrine ve Azerbaycan'ın Zengezur ve Nahçıvan bölgelerine, Karabağ'ın dağlık kesimi olan iddialarını itilaf devletlerin yardımı ile çözüleceğini ümid etmekteydiler. Ermenilerin bu iddiaları Paris Sulh Konferansı tarafından reddedildilince umutları kırıldı (Nuriyeva, 2015, 257)

Ermenilerin göz diktikleri Karabağ bölgesi Azerbaycan'ın parçası olmaya devam etti. 11 Ocak'ta Azerbaycan Milli Şurası üyeleri Azerbaycan'ın tanınması için Paris Sulh Konferansı ülkelerine resmi belgelerini sundu. Bu zaman Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin tanınması Ermenilerin planlarını bir daha bozmuş oldu. Bu mesele özellikle Karabağ'ın Azerbaycan vilayeti olmasının diğer ülkeler tarafından onaylanması açısından oldukça önemlidir (Quliyev, 2008, 9-10)

Cumhuriyet mevcut olduğu yıllarda zorda olsa Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumaya çalışıyordu. Lakin 1920 Bolşevik işgali sonucunda Cumhuriyet'in yıkılması Azerbaycan'ı tekrar zor duruma düşürdü.

Cumhuriyet'in yıkılmasının ardından tekrar alevlenen Ermeni iddialarına karşı bu sefer Kardeş Türkiye'nin yardımı önemli oldu. Türkiye'nin desteği ve bölge halkının ciddi direnişiyle birlikte, Nahçıvan bölgesinin kime ait olma meselesini tarihi gerçeklere dayanarak ve adil çözüldü. Nahçıvan'ın Azerbaycan'da kalmasında Türkiye ve Türk askerleri çok önemli rol oynamıştır. Tarihi gerçekleri göz önünde bulundurmayarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü bozmaya çalışan Sovyet Rusyası, Ocak 1921'de Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin

gözelemleriyle yerel halk arasında bir seçim yaptı. Seçim sonuçlarına göre, Nahçıvan nüfusunun% 90'ı Azerbaycan SSR'sinin bünyesinde kalmak istediklerini belirtti. 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ve Türkiye tarafından imzalanan Moskova Antlaşması, Nahçıvan'ın Azerbaycan'da kalmasında önemli bir rol oynadı. 16 maddeden ve üç ekten oluşan Moskova Antlaşması'nın 3. maddesi ve 1. maddesi Nahçıvan'a aittir. Bu antlaşmayla her iki taraf da, Nahçıvan Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan'ın himayesinde kalmasına karar verildiğini ve üçüncü bir devlete verilemeyeceğini kabul etti. Nahçıvan sorununun Moskova konferansındaki adil çözümü, Azerbaycan'ın çıkarları ve Türkiye'nin güvenliği açısından Türk diplomasisinin büyük bir zaferiydi (Qafarov, 2009, 290-294).

Moskova Antlaşması'ndan sonra Ermenistan Nahçıvan'a karşı provokasyonlar yapmaya devam etmekteydi. Sovyet Rusya ise bütün bunları görmezden geliyordu. Kars'ta 13 Ekim 1921'de, Rusya'nın katılımıyla Türkiye ile Güney Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında Kars Antlaşması imzalandı. 20 maddeden ve üç ekten oluşan Kars Antlaşması'nın beşinci maddesi, Nahçıvan'ın Azerbaycan'a verilmesini bir daha onaylıyordu. Ermenistan'ın büyük itirazlarına rağmen, Nahçıvan'ın Azerbaycan'a ait özerk bir bölge olması ve asla üçüncü ülkeye verilmeyeceğine dair karar kılındı (Abdullayev, 2016, 287).

Uzun süren tartışmaların ardından, 9 Şubat 1924'te Azerbaycan Merkez İcra Komitesi, Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasına ait Kararname imzaladı. Özerk Cumhuriyet'in toprakları 5988.5 metrekareydi. 1921'de, Azerbaycan'ın Zengezur bölgesinin çoğunun Sovyet Rusya tarafından Ermenistan'a verilmesi, Nahçıvan'ın diğer Azerbaycan topraklarından ayrılmasıyla sonuçlanmıştı. 1929-1930'da, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin arazilerinin bir kısmının Ermenistana verilmesi sonucunda Vilayetin ölçüsü küçülerek 5.5 bin kilometrekare'ye düşmüştü (Abdullayev, 2016, 288).

Moskova'nın Azerbaycan düşmanlığı onun politikalarında bariz yansımaktaydı. Sovyet Hükümetinin politikaları neticesinde Azerbaycan büyük sınır değişikliklerine maruz kaldı. Kuzey Azerbaycan toprakları 97.300 kilometrekareden 86.600 kilometrekareye, düştü. Azerbaycan topraklarının bir kısmı Ermenistan (29.8 bin metrekare) diğer bir kısmı ise ve Gürcistan topraklarına (69.7 bin metrekare) katıldı. Azerbaycan Sovyet Hükümetinin terkinde bulunan yöneticilerin 1 Aralık 1920 tarihli Karabağın Dağlık kısmının Ermenistan'a verilmesiyle ilgili bildirimlerine

rağmen Ermenistan amacına ulaşamadı. Hatayı anladıktan kısa bir süre sonra, Azerbaycan Hükümeti başkanı N.Nerimanov, 8 Haziran 1921'de Dağlık Karabağ'ı Ermeni SSR' nin bir parçası olarak ilan eden Ermeni Hükümetinin kararını şiddetle reddetti. Azerbaycan Hükümetinin istikrarlı tutumundan sonra Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi durduruldu. Amacına tam ulaşamayan Sovyet Hükümeti bu sefer de Özerklik meselesini gündeme getirdi. 5 Temmuz 1921'de Kafkas Bürosu genel kurul toplantısında, Karabağ'ın tarihi göz önünde bulundurularak Azerbaycan'da kalması ama yine özerk cumhuriyet oluşturulmasıyla ilgili karar verildi (mfa.gov.az/Qarabağ Sovet Dövründə).

Komünist Partisi (Bolşevik) ile Azerbaycan'ın milli çıkarlarını düşünen hükümet adamları arasında özerklikle ilgili ihtilaflar ortaya çıktı. Ancak, 2 Temmuz 1923'te, Moskova'nın sıkı baskısı altında olan Azerbaycan Merkez İcra Kurulu, 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan'da merkezi Hankendi olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kurulması kararını imzalamak zorunda kaldı. Ayrıca, 18 Eylül 1923 Merkez İcra Kurulu kararı ile Hankendi'nin ismi Türk düşmanı Stepan Şaumyan'ın anısına Stepanakert olarak değiştirildi. Azerbaycan Komünist Partisi lideri Nariman Narimanov, Dağlık Karabağ'ın özerkliğinin Azerbaycan'ın başına getirilen felaketin sonu değil, tam tersi felaketin başlangıcı olduğunu söylüyordu.

Nihayetinde, Karabağ'da Rusların uyguladığı özerklik politikası başarılı oldu. Karabağ meselesi, SSCB'nin çöküşünden sonra da bölgeyi kontrol etmek için Rusya'nın elinde güçlü bir etki aracı haline geldi (Abdullayev, 2016, 289).

2.3.2 Azerbaycanlıların sürgün edilmesi

Sovyet Hükümetinin Azerbaycana karşı sergilediği tutum Çarlık Rusyası'nın uzun yıllardır sürdürdüğü sömürge politikasının devamıydı. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde uzun yıllardır süren huzursuzluk Sovyet yönetiminde de devam etmekte idi. 1943 Tahran Konferansı sırasında Sovyet-İran ilişkilerini müzakere edilirken Ermeni diasporası üyeleri, SSCB Dışişleri Bakanı V. Molotov'dan İran'da yaşayan Ermenileri SSCB'ye taşınmasının sağlanmasını istedi. Tahran'dan dönen Molotov, meseleyi SSCB Merkez Komitesi başkanı İ.Stalin'e iletti. Meseleyle ilgili bilgi alan Stalin Ermenilerin taşınması meselesini onaylıyor. Bu zaman Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri G.Autyunov, bu fırsatı kullanarak, yurtdışındaki Ermenileri Ermenistan'a göç etme bahanesiyle Azerbaycanlıların

Ermenistan'dan kovulmasına karar vermek için kullanıyor (Prezident Kitabxanası, 2005, 51).

40'lı yılların ortalarında, Moskova'daki Ermeni lobisinin başkanı A.Mikoyan'ın girişimi ile Ermenistan'da gizli bir "Karabağ Komitesi" kuruldu. 1945 sonbaharında, Ermeni yönetimi Sovyet hükümetinin önünde Dağlık Karabağ'ı kendilerine verme konusunda mesele kaldırdı. M. Bağirov'un ahalisinin büyük çoğunluğunu Azerbaycanlıların oluşturduğu Şuşa şehri dışındaki Karabağ topraklarının Ermenistan'a verilmesi fikrini ancak o şartla kabul etti ki bu güne kadar Ermenistan'a verilmiş bütün Azerbaycan topraklarını Ermeniler Azerbaycan'a geri iade etsin. Lakin bu teklifi ne Sovyet yönetimi ne de Ermenistan kabul etmek istemedi. Çünkü böyle olacağı takdirde Türkiye ve Azerbaycan arasında kurulmuş olan Ermenistan Devleti kalkacak Azerbaycan'ın Türkiye ile sınırları oluşacaktı (Nuriyeva, 2015, 281).

Moskova bu planı da boşa çıkınca başka önlemler almaya başladı. Ekim 1946'da yurtdışında yaşayan Ermenileri Ermenistan'a getirme kararı verildi. Bu devir meselesinin Azerbaycan topraklarının boşaltılması pahasına yapılması planlanmaktaydı. Bu nedenle, SSCB Bakanlar Kurulu, 23 Aralık 1947 tarihinde Ermeni SSR'sinde yaşayan kolhozcuların ve diğer Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan SSR'sinin Kur-Araz ovalarına yerleştirilmesi kararını verdi. 10 Mart 1948 tarihli bir kararname ile bu görevi yerine getirmek için faaliyetler planı oluşturuldu (Nuriyeva2015, 28).

Ermenileri çıkarlarına hizmet eden, 1948-1953 yıllarında Stalin tarafından yürütülen bu faaliyetlerin esas amacı tarihi Azerbaycan topraklarından Azerbaycanlı ahalisinin tamamen çıkarılması ve geleceğe yönelik yeni işgalci planlara zemin hazırlanmasıydı. Bu nedenle, ilk aşamada Revan kentine (şimdi Erivan şehri) yakın yerleşimler Azerbaycanlılardan temizlendi ve daha sonra ilçe merkezlerinin, çevre köylerinin ve yerleşmiş nüfusu değiştirildi (Əliyeva, 2015, 11).

Sınırdışı edilmeye maruz kalan nüfusun bir kısmı özellikle yaşlılar ve çocuklar, Kura-Araz'ın ovalarında iklim koşullarına alışmakta zorlanmaktaydı. Çünkü onlar Ermenistan'ın dağlık bölgelerinde yaşamaktaydılar. Bu nedenle, Kur-Araz ovalarına taşınan on binlerce Azerbaycanlı hastalıklara ve kitlesel ölümlere maruz kaldı. Öte yandan, Ermenistan'dan sınır dışı edilen bir kişinin bile Dağlık Karabağ topraklarına

girmesine izin verilmemiştir. Çünkü uygulanan bu planın ikinci aşaması zaten gelecekte Dağlık Karabağ ahalisinin de burdan sıkıştırılarak çıkarılmasını temin etmekteydi. Bu planlara uygun olarak 1955'te Dağlık Karabağ'dan 132 aile (549 kişi) Azerbaycan'ın Hanlar bölgesine gönderilmiştir (Əliyeva, 2015, 11).

Göçürülmeyle birlikte Azerbaycan yerleşim yerlerinin adları, onlara ait eğitim ve kültür merkezlerinin kapatılması ve ilçelerin birleştirilmesi hayata geçirildi. 1947-1953'te Azerbaycanlıların 60 yerleşim yeri değiştirildi. Genel olarak, 1921-1988'de Ermenistan'da bulunan yüzlerce Türk yerleşimi yeniden isimlendirildi (Prezident Kitabxanası, 2005, 51)

1948-1953'te Ermeni SSR'sinde yaşayan 300.000 Azerbaycanlı, Saatlı, İmişli, Göyçay, Kurdemir ve Sabirabad gibi illere göç ettirildi. Binlerce insan şiddetli sert iklim değişikliğine dayanamayarak öldü. Stalin-Beriya-Mikoyan üçlüsünün faaliyetleri sonucunda, Ermenistan'daki Azerbaycan Türklerinin sayısı azalırken, Azerbaycan'da Ermenilerin sayısı artmaktaydı. Yeni kurulan sanayi merkezleri, Sumgayıt, Elibayramlı, Mingeçevir, Daşkesen ve diğer yerlere binlerce Ermeni taşındı. Ermenistan lobisi Dağlık Karabağ, Gence ve Bakü'de güçlendi. 1956 yılının Nisan ayında, M. Bağirov'a vatan haini olarak ölüm cezası verildi. 1954'te Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Katibi İmam Mustafayev oldu. O Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığını sağlamaya çalıştı. 1958'de Ermeni Katolikosu Bakü'yü ziyaret ederek Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesini önerdi. Ayrıca o Bakü'de Ermeni din okulunun açılmasını ve her sabah Ermeni kiliselerinin çanlarının çalınmasını teklif etti. Ama İmam Mustafayev bu telifi reddetti. 1959'da İ. Mustafayev, milliyetçi damgası vurularak görevinden alındı (Nuriyeva, 2015, 283).

Bu olaylardan 40 yıl sonra, 1980'lerin sonunda, Azerbaycanlılar Ermenistan'dan tamamen çıkmak zorunda kaldılar. Neredeyse bütün Azerbaycanlıların Ermenistan'dan kasıtlı sınır dışı edilmesi süreci 1980'lerin sonunda tamamlandı.

2.3.3 Dağlık Karabağ ve etraf illerin işgali

Sovyetler Birliği'nin, 1991 yılının sonlarında çöküşüyle yeni jeopolitik koşullar ortaya çıktı. Ermenistan, bu sırada Azerbaycan'a karşı açık ve haksız bir savaş başlattı. Ermenistan'ın askeri birimleri Azerbaycan'ın sınırlarını ihlal etti Karabağ'a

girdi ve Dağlık Karabağ'ın Ermeni bölücü teröristleriyle birlikte Azerbaycan topraklarını işgal etti.

Ermenilerin Dağlık Karabağ da dahil olmak üzere Azerbaycan topraklarına karşı iddiaları, "Büyük Ermenistan" oluşturmayı amaçlayan stratejik planlarının bir parçasıdır. Bu nedenle, Ermeniler fırsat arayarak uygun koşullara sahip oldukları her vakit bu planın gerçekleştirilmesi için mücadele etmişlerdir. 1985 yılında Ermeni bölücüleri Ermeni yanlısı M. Gorbaçov'un SSCB'de iktidara gelmesiyle yeniden harekete geçtiler. Kasım 1987'de, Gorbaçov ve ekibiyle birlikte Frasyaya sefer eden Ermeni akademisyen A. Aganbekyan, Sovyet Yetkililerinin Dağlık Karabağ'ın statüsünün yeniden belirlenmesine sıcak baktığını dile getirdi. Böyle bir açıklamanın yapılması gerginliği tırmandırdı (Paşayeva, 2019, 21).

Daha önce, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'ndeki gizli faaliyetlerde bulunan işleyen bölücü terör örgütleri "Krunk" (Durna) ve "Miatsum" açık faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Bu örgütler gücünü, Ermenistan Cumhuriyeti'nden, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Ermeni yönetiminden, Moskova'dan, ayrıca SSCB ve dünyada bulunan Ermenilerden alıyordu. Olaylar Şubat 1988'de olduğundan daha agresifleşti. Şubat ayında Erivan ve Stepanakert'te bölücü Ermeni milliyetçiliği dalgası başladı. 20 Şubat'ta Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Şurası Azerbaycan Cumhuriyeti'nden SSC Yüksek Sovyeti'ne eyaletin statüsünü değiştirilmesi çağrısında bulundu (Orucəliyev, 2009, 326).

Ermenilerin 1980'lerde daha önceki yıllara kıyasla taktik değiştirdikleri görülmektedir. Bu sefer Ermeniler yıllardır dünya kamuoyunda oluşturdukları Ermeni mağduriyetini kullanarak, dünyanın her tarafından Ermenilerin ve başka milletlerin dikkatini çekmeye başladılar. Ermeni lobisi yoğun propagandalar yapmaktaydı. Uygun durum oluşturarak meydan hareketlerine dönüştürdüler. O zamanki Azerbaycan hükümet ve genel olarak halk da Ermeni bölücülerinin ve taraftarlarının yeni taktikleri için hazırlıksız yakalandı. 24 Şubat'ta Askeran bölgesinde iki Azerbaycanlı gencin öldürülmesi ve 19 kişinin yaralanması, Ermenilerin planlarına karşı hükümet tam bir siyasi çizginin hazırlayarak ortaya koymadı (Bayramlı, 2011, 12).

Şubat ayının sonlarında, Azerbaycan'ın en büyük sanayi kenti olan Sumgayit, Ermeni gizli servislerinin ve SSCB Devlet Otoritelerinin katılımıyla önceden belirlenmiş

provokatif eylemler yapıldı. Olaylar yaşandığı sırada şaşkın olan halk daha sonradan Sumgayit olaylarının neden işlendiği anladı. Önceden planlandığı gibi, bu olay Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılara karşı hemen kullanılmıştı ve Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Azerbaycan'dan koparılması için zemin hazırlamıştı. "10 Mart'ta, Erivan'ın güneyindeki Mehmandar köyünde dört Azerbaycanlı öldürüldü ve 25 Mart'ta Ararat bölgesindeki Azerbaycan köylerinde 100'den fazla ev yakıldı, insanlar evlerinden kovuldu. Mayıs ayı ortalarında, İrevan yakınlarındaki Azerbaycan köyleri tekrar saldırıya uğradı (Nağı, 2009, 35).

Bölücü-terörist Ermenilerin vahşetinin gerçekleştiği bu dönemde, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin ve Sovyet Hükümetinin durumun gerçek değerlendirmesiyle ilgilenmediği açıktı. 24 Mart 1988 tarihli "Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin 1988-1995 Yıllarında Sosyo-Ekonomik Gelişimini Hızlandırmaya Yönelik Tedbirler" kararı, konunun ayrılıkçı bir eylem olduğu gerçeğini gizlemeyi hedefliyordu. Bu destek, Ermeni ayrılıkçıları daha da teşvik etti ve saldırganlıklarını daha da arttırdı (Hacıyev, 2017).

A.Vezirov başta olmak üzere, Sovyet taraftarları olan o zamanki Azerbaycan Yönetimi Azerbaycan halkına ihanet ederek saldırganlara karşı keskin tedbirler ortaya koymadı. Sonunda Moskova, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin Azerbaycan'ın terkiinden koparılması için daha bir adım attı. Sovyet Başkanlığı, 12 Ocak 1989'da "Azerbaycan'ın SSR-Karabağ Özerk Vilayetinde özel bir yönetim biçiminin uygulanması üzerine bir karar verdi. Amaç çok açıktı: Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde kurulan Özel İdare Komitesi, Karabağ'ın Azerbaycan'dan çekilip Ermenistan'a devredilmesini sağlayacaktı. Ancak Azerbaycan halkının demokratik mücadelesinin bir sonucu olarak, Karabağ Özel İdare Komitesi 28 Kasım'da kaldırıldı. Bunun yerine, yeni bir Komite oluşturuldu. Ermeni SSC Anayasaya karşı gelerek 1 Aralık'ta Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a katılması konusunda karar verdi. Bu, Ermenistan'ın Azerbaycan SSR'sinin toprak bütünlüğüne karşı açık yasadışı müdahalesiydi. Beklenildiği gibi Moskova müdahaleyi gözardı etti. Durum daha da ağırlaştı. Bu kez Gorbaçov başkanlığındaki SSCB yönetimi Azerbaycan'a karşı daha korkunç bir suç işledi. Ana hedef olarak Bakü seçildi (Kerimov, 2017).

Sovyet Hükümeti 19-20 Ocak 1990 gecesinde Bakü'de kanlı bir katliam gerçekleştirdi, vatandaşlarının anayasal görevini ihlal etti ve en son teknoloji ve

silahlarla donanmış halk silahsız halklara ateş açmaya başladı. Bakü katliamı sırasında Ermeni askerleri ruslarla birlikte iştirak ettiler. Ancak, 20 Ocak'taki katliam, Azerbaycan halkının iradesini kırma yerine, cumhuriyetin bağımsızlık ve toprak bütünlüğü mücadelesini daha da güçlendirdi (Kerimov, 2017).

30 Ağustos 1991'de, Azerbaycan Ali Sovyeti, Devletin bağımsızlığının berpasıyla ilgili bir bildiri yayınladı ve 18 Ekim'de, Devletin Bağımsızlığı Anayasası Kanunu kabul edildi(<http://www.e-qanun.az>) . Dağlık Karabağ'ın Ermeni bölücüleri oluşan durumu kullanarak siyasi bir örgütlenme içerisinde ayrılıkçı faaliyetlerini şiddetlendirdiler. Eylül 1991'de “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti” adında kukla bir devlet kurulduğunu açıkladılar. Azerbaycan Cumhuriyeti bu durumu eleştirerek yapılanmayı reddetti ve Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin özerklik statüsü durumu 26 Kasım'da kaldırıldı (Nağı, 2009, 35).

26 Şubat 1992'de Ermenistan Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetleri, Dağlık Karabağ'daki yerel Ermeni çeteleri ve eski Sovyet Ordusu'nun 366. Alayı Hocalı'yi tahrip ederek bir soykırım gerçekleştirdi. Sadece birkaç saat içinde 613 sivil kişi hayatını kaybetti, 487'si acımasız, işkence gördü. 1.275 kişi rehin alındı. Yardıma muhtaç yaşlı, çocuklar ve kadınlar tacizlere ve ağır hakaretlere maruz kaldılar. Ermeni askerleri öldürdükleri insanların kafalarını kesti, bebeklerin gözlerini çıkardı, kadınların rahimlerini kesti, insanları canlı canlı gömdü ve yaktı (www.qmkdk.gov.az).

1988 yılında 86.6 bin kilometrekare ölçüsü olan Azerbaycan topraklarının %20 işgal edildi. Bütün bu olaylar sırasında binlerce vatandaş vahşice öldürüldü ve 5.000 'den fazla kişi yakalandı ve rehin alındı (Qazıyev, 2009,167).

1988-1994 yılları arasında Dağlık Karabağ (Şuşa, Hankendi, Hocalı, Askeran, Hocavent, Ağdere, Hadrut) ve etraf 7 il işgal edildi. İşgal edilen toplam arazi 4.400 kilometrekaredir. İşleri Bakanlığı'nın verilerine göre toprak kayıplarının ve zarar gören kişilerin sayısı aşağıdaki gibidir:

- 1991 - 26 Aralık - Hankendi işgali - (926 Km, nüfus 57.000).
- 1992 - 26 Şubat - Hocalı işgali - (9,000 Km, nüfus 13,000).
- 1992 - 8 Mayıs - Şuşa'nın işgali - (289 Km, nüfus 28.000).
- 1992 - 18 Mayıs - Laçın'ın İşgali – (1.875 Km, nüfus 28.000).
- 1992 - 2 Ekim - Hocavent'in işgali - (11458 Km, nüfus 11.000).
- 1993 - 2 Nisan - Kelbecer'in İşgali - (62.000 Km, nüfus 88.300).

- 1993 - 7 Temmuz - Ağdere işgali - (1.700 Km, nüfus 47.000).
- 1993 - 23 Temmuz - Ağdam'ın işgali - (1.094 Km, nüfus 161.000).
- 1993 - 23 Ağustos - Cebrayıl'ın işgali - (1.050 Km, nüfus 57.000).
- 1993 - 23 Ağustos - Fuzuli işgali - (1.112 Km, nüfus 110.000).
- 1993 - 31 Ağustos - Gubatlı'nın işgali- (826 Km, nüfus 38.000).
- 1993 - 29 Ekim - Zengilan'ın işgali - (70.000 Km nüfus 42.000),
(www.mia.gov.az).

Ermenistan'ın askeri saldırısı, sonucunda Azerbaycan 17.000 verimli topraklar, 900 yerleşim yeri, 150.000 ev, 7.000 kamu binası, 693 okul, 855 anaokulu, 695 tıp kurumu, 927 kütüphanesi, 44 tapınağı, 9 camisi, 473 tarihi kaybetmesine neden oldu. İlâveten Saray ve müzeler, 40.000 müze eşyası, 6.000 sanayi ve tarım işletmesi, 2670 km karayolu, 160 köprü, 2300 km su iletişimi, 2000 km gaz iletişimi, 15.000 km elektrik hattı, 280.000 hektar orman, 1.000.000 hektar ve 1.200 km sulama sistemi Ermenilerin eline geçti. Ermenistan'ın askeri saldırısı sonucunda 20.000 Azerbaycanlı öldürüldü, 100.000 kişi yaralandı ve 4011 kişi kayboldu. Ermeni silahlı kuvvetlerinin askeri saldırısı nedeniyle ülkeye verilen zararın 800 milyar dolardan fazla olduğu tahmin edilmektedir (www.qmkdk.gov.az).

2.4 Sorunun Hukuki Boyutu ve Tarafların Tezleri

1988 yılından itibaren uzun yıllardır tasarlanan Dağlıq Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi planını uygulamak için meşru zemin hazırlanmaya başlandı. Hankendi ve Erivan'da düzenli grevler yapıldı, işletmeler durduruldu ve toplu mitingler düzenlendi. Yılın ikinci yarısında durum o kadar karmaşıktı ki, DKÖV'nin Azerbaycanlı nüfusuna karşı silahlı saldırılar gerçekleştirilmekteydi (Əhmədov, 2010).

20 Şubat 1988'de, DKÖV Meclisi'nin oturumunda Ermeni cemaatinin temsilcileri, SSCB Yüksek Sovyeti'ne ve Ermenistan SSC'nin Yüksek Sovyeti DKÖV'nin Azerbaycan'dan ayrılması Ermeni SSR'ye katılması yönünde talep yolladılar (www.meclis.gov.az).

DKÖV Halk Meclisi Milletvekillerinin 20 Şubat 1988'deki talebine cevaben, Ermenistan SSC'nin Yüksek Sovyeti, DKÖV'ın Azerbaycan SSC'den alınarak Ermeni SSC'ne birleşme kararını kabul ettiğini açıkladı ve SSCB'den alınan bu

kararı müzakere etmesini onaylamasını rica etdi. Bunun ardından Azerbaycan SSC Ali Sovyeti ve Bakanlar Kurulu 13 ve 17 Haziran 1988 tarihlerinde aldığı kararlarda SSCB Anayasasının 78. ve Azerbaycan Anayasasının 70. maddelerini esas alarak, DKÖV'nin Azerbaycan SSC'den alınarak Ermenistan SSC'ye birleştirilmesini kabuledilemez ve imkansız olduğunu ilan etti. Müttefikler arasında sınır değişimi meselesinin SSCB Anayasası ve Ermeni SSC ile Azerbaycan SSC'nin Temel Kanun hükümleri esasında bu mesele için önemli bir zemin bulunmadığı göz önüne alınarak bu konu tartışmaya açılmayarak kapatıldı (www.meclis.gov.az).

Belirmek gerekir ki müttefik cumhuriyetlerin sınırlarını değiştirilmesine ilişkin kurallar SSCB'nin ve müttefik cumhuriyetlerin Anayasasında bulunmaktaydı. SSCB Anayasasının 78. Maddesine göre, müttefik cumhuriyetlerin toprakları ülkenin rızası olmadan değiştirilemez. Müttefik cumhuriyetler arasındaki sınırların değiştirilmesi yalnız ilgili cumhuriyetlerin karşılıklı rızası ve SSCB'nin onayı ile mümkün olabilir. Bu madde Ermeni SSC Anayasasında ve Azerbaycan SSC Anayasasında da yer almaktaydı.

12 Temmuz 1988'de DKÖV Meclisi Anayasayı ihlal ederek tek taraflı olarak bölgenin Azerbaycan SSC'nden ayrılması yönünde karar aldı. 13 Temmuz 1988'de, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı, DKÖV meclisinin tektaraflı aldığı bu kararının yasa dışı ve hiçbir hukuki gücü olmadığını beyan eden karar açıkladı.

Ardından 16 Ağustos 1989'da Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Yetkili Temsilcileri Kongresi, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC'si içindeki özerkliğini reddettiğini açıkladı. Aynı zamanda, Kongre DKÖV'de Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ve diğer cumhuriyetlerin Anayasalarının geçersiz olduğu "bağımsız ittifak bölgesi" olduğunu ilan etti. Beklendiği gibi, Azerbaycan tarafının tepkisi gecikmedi. 26 Ağustos 1989'da, Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı, Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Yetkili Temsilcileri Kongresi'nin kararını yasadışı bir şekilde ilan ettiğine dair bildiri yayınladı.

21 Eylül 1988'de DKÖV'de olağanüstü hal ilan edildi. Lakin, olağanüstü hal uygulanması DKÖV'de şiddeti önleyemedi. Merkezi yönetimin taraflı yaklaşımı sonucunda Dağlık Karabağ ve Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılar askeri saldırılara maruz kaldılar ve kendi topraklarından toplu şekilde ihraç edildiler (Əhmədov, 2010).

Ermeni SSC, DKÖV'nin Azerbaycan SSC'den ayrılması meselesini yasallaştırma yönünde aktif girişimlerde bulunmaktaydı. 15 Haziran 1988 tarihli Ermeni SSR Yüksek Sovyeti'nin aldığı karar dışında Ermenistan tarafı çok sayıda Anayasaya zıt kararlar almaktaydı. Bunlardan en önemlisi, 1 Aralık 1989 tarihli "Ermeni SSC'nin ve Dağlık Karabağ'ın Birleştirilmesine İlişkin Karar" dır.

Dağlık Karabağ ihtilafının bu kadar gergin döneminde, Ermeni SSC Yüksek Sovyeti, 1 Aralık 1989 tarihinde Azerbaycan'ın egemenliğini ihlal ederek ve DKÖV'ni Ermeni SSC ile birleştirmeyi esas alan anayasaya aykırı bir karar verdi. 42 gün boyunca, DKÖV Azerbaycan'dan fiilen ayrılarak ve Ermenistan'ın yönetimine katıldı. Azerbaycan'ın bütün devlet sembolleri (bayrak, amblem, marş vb.) değiştirilerek yerine Ermenistan'ınkiler konuldu. Ermenistan Parlamentosu'nun aldığı 1 Aralık 1989 tarihli, uluslararası hukuku ihlal eden bu karar Ermenistan'da halen yürürlükten kaldırılmamıştır (Aslanlı, 2015, 170).

12 Ocak 1989'da, SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı tarafından DKÖV'de sakinliyi temin etmek adına, bölgede Azerbaycan SSC'nin terki bindeki statüsünü korumak kaydıyla doğrudan Moskova'nın yönetimine bağlı "Özel İdare Komitesi" kuruldu. Komite Başkanlığına A.İ. Volsky getirildi. Lakin Volsky durumu istikrara kavuşturmak yerine taraflı tutumuyla gerginliğin daha da tırmanmasına neden oldu. Onun aktif "çabaları" sonucunda, bütün kurumların ve işletmelerin yönetimi Azerbaycan'ın elinden alınarak merkeze bağlandı. O dönemki tüm belgelerde, DKÖV Azerbaycan'ın yönetiminden çıkarılmış ayrı 16. müttefik cumhuriyet gibi gösterilmekteydi (Əhmədov, 2010).

Munakaşanın çözümü yönünde çalışmalar uluslararası örgütlere devredilmeden önce SSCB merkez makamları tarafından yürütülmekteydi. 1980'lerin sonunda , SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Kurulu tarafından DKÖV'nin Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a birleştirilmesi meselsini defalarca gündeme getirilerek tartışılmaktaydı. SSCB Yüksek Sovyeti'nin, özellikle 10 Ocak ve 3 Mart 1990 tarihli kararlarında açıkça , Azerbaycan SSC ve Ermeni SSC'nin Anayasasına dayanılarak sınırların değiştirilmesinin kabul edilemez olduğu belirtilmişti. Görüldüğü gibi 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC'nden ayrılarak Ermeni SSC'ne birleştirilmesi kararı ilk olarak SSCB Anayasası'nın açıkça ihlali etmekteydi ve bu nedenle herhangi bir yasal sonuca ulaşamamaktaydı.

Ermenistan tarafı Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılmasını meşrulaştırmaya yönelik bir sonraki girişimini 2 Eylül 1991'de "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" ilan etmekle hayata geçirmiş oldu. Ermeniler bu adımın yasal dayanağının, " Müttefik Cumhuriyetlerin SSCB'den Ayrılması Meselelerinin Çözümlemesine Dair" 3 Nisan 1990 tarihli SSCB Yasası olduğunu ifade etmekteydi. Ermenistan özellikle bu yasaya dayanarak "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin yaradılmasının uluslararası hukuk standartları açısından kusursuz olduğunu dile getirmektedir. Onlara göre, Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettiği dönemde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti, artık onun bir parçası değildi ve kendi bağımsızlığını daha önce bu yasanın geçerli olduğu SSCB döneminde ilan etmişti. Ancak, Ermenilerin ifade ettiği "kusursuzluk" meselesinin yasal zemini ciddi boşluklar üzerine kurulmuştur. Çünkü her şeyden önce, 3 Nisan 1990 tarihli Yasanın amacı, müttefik cumhuriyetlerin SSCB'de uyması gereken özel kuralları oluşturarak SSCB içinde karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesini sağlamaktı. Ayrıca Müttefik cumhuriyetin ayrılması konusundaki karar önce ülke ahali tarafından referandumla belirlenmeli daha sonra ise müttefik cumhuriyetin en üst düzey meclisi tarafından müzakere edilerek onaylanması gerekirdi.

Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nin hukukunun zaten uluslararası alanda yasal bir gücü kalmamıştı. Dağılma aşamasında Azerbaycan ve Ermenistan da dahil hiçbir müttefik cumhuriyet, SSCB'yi terk etmek için burada belirtilen kuralları çerçevesinde hareket etmemişlerdi. Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı zaman DKÖV'nin kapsadığı bölge uluslararası toplum tarafından Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul edilmişti. Azerbaycanın toprak bütünlüyü meselesi aynı zamanda BM Güvenlik Konseyi'nin sorunla ilgili aldığı dört kararında da yansıtılmaktadır.

Dağlık Karabağ sorununun "uti possidetis juris" yani "hukukun üstünlüğü" ve "arazi bütünlüğü" ilkesine dayanarak çözülmesi gerektiği üzerinde duran Azerbaycan'a karşı Ermenistan bu sorunun "self-determinasyon" ilkeleri kapsamında halledilmesinde ısrarcıdır (Abdullazade, 2013, 141).

Self-determinasyon 20. yüzyıldan itibaren uluslararası hukukun en önemli kavramlarından birisi haline gelmiştir. Günümüz dünyasının siyasi haritasının belirlenmesinde ve bundan sonra da ortaya çıkabilecek değişikliklere bağlı olarak bu kavram hala sık sık söz gündeme getirilmektedir. İlk başta self-determinasyon şartların ne olmasına bağlı olmayarak "kendi mukadderatlarını tayin etme" konusunda halklara özgürlük anlayışını kabul etse de modern uluslararası hukukta bu

anlayış kabul edilmemektedir. Bugün self-determinasyonun büyük uluslararası hukuk sorunu haline geldiği görülmektedir. Uluslararası hukukta bulunmasına rağmen dünyada dengelere ve statükoya zarar verebileceği endişesiyle bir çok devlet bu kavrama çokta sıcak bakmamaktadır. Aynı Karabağ sorununda olduğu gibi bu kavramın farklı dönemlerde farklı amaçların haline geldiği görülmektedir. Self-determinasyon zaman zaman devletlerin siyasi ve güç kullanım aracı haline gelmiştir (Kütükcü, 262).

Self-determinasyon halklara kendi kaderini tayin hakkı tanısı da bunun ülkelerin bütünlüğü çerçevesinde gerçekleşmesi gerekir. Bu sebepten Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenileri azınlık olarak uluslararası hukuk normlarına göre kendilerini yönetme hukukunu elde etseler bile bunu bağımsızlık şeklinde değil ülke bütünlüğünü koruyarak yapabilirler.

Ermenistan Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılmasının meşru şekilde hayata geçirildiğini ilk başta SSCB hukuku kapsamında açıklamaya çalışsa da hukuki zemin bulamamış daha sonra özellikle SSCB'nin dağılmasının ardından self-determinasyon ilkesine dayandırmaya çalışmıştır . SSCB'nin İç hukuku çerçevesinde değerlendirmeler yapıldığı zaman, Azerbaycan'ın parçası olan Karabağ'ın ayrılma hakkına sahip olmadığı görülmüştür. Bu sebepten SSCB Anayasasından dayak bulmayan Ermenistan, son zamanlarda taktik değiştirerek, kendisinin Dağlık Karabağ soruna doğrudan müdahil olmadığını, Karabağ'da yaşayan Ermenilerin self-determinasyon hakkını talep ettiklerini dile getirmeye başlamıştır (Abdullazade, 2013, 147).

Bu gün Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı gerçekleştirdiği işgal, birçok uluslararası hukuk normlarına ve BM Genel Kurulu 3314 sayılı kararına karşı gelmektedir. 3314 sayılı kararın özellikle ilk 3 maddesi kapsamında değerlendirildiği zaman Ermenistan'ın açık açık saldırgan devlet konumunda olduğunu gözükmektedir.

BM Genel Kurulu'nun 14 Aralık 1974 tarihli 3314 sayılı kararıyla işgalcilik fiilinin hangi esaslara dayanarak belirleneceği 8 madde şeklinde açıklanmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan'a yaptığı saldırıların aşağıdaki maddeleri açık ihlal ettiğini görebiliriz.

1. Madde-*Saldırı, bir Devletin diğer bir Devletin egemenliğine, ülke bütünlüğüne ne veya siyasi bağımsızlığına karşı veya bu tanımda belirtildiği üzere, Birleşmiş*

Milletler Andlaşması ile bağdaşmayan diğer herhangi bir tarzda silahlı kuvvet kullanılmasıdır.

2. Madde-*Bir Devletin Birleşmiş Milletler Antlaşmasına aykırı şekilde ilk defa silahlı kuvvet kullanması, bir saldırı fiilinin prima facie kanıtını teşkil eder; ancak Güvenlik Konseyi, Birleşmiş Milletler Andlaşmasına uygun şekilde, bir saldırı fiilinin işlenmiş olduğu konusundaki bir tespitin, söz konusu fiillerin veya sonuçlarının yeterli ağırlıkta olmaması da dahil olmak üzere; diğer ilgili şartların ışığında haklı olamayacağı sonucuna varabilir.*

3. Madde-*Savaş ilan edilmiş olsun olmasın, aşağıdaki fiillerin herhangi birisi 2'nci madde hükümlerine tabi ve ona uygun şekilde bir saldırı fiili niteliği taşır:*

- *Bir Devletin silahlı kuvvetlerinin diğer bir devleti istila etmesi veya ona hücum etmesi veya ne kadar geçici olursa olsun, böyle bir istiladan veya hücumden ileri gelen herhangi bir askeri işgal veya kuvvet yoluyla başka bir Devletin, ülkesinin veya bir bölümünün ilhaki;*
- *Bir Devletin silahlı kuvvetlerinin, başka bir Devletin, ülkesini bombardıman etmesi veya bir Devletin diğer bir Devletin, ülkesine karşı herhangi bir şekilde silah kullanması;*

Kararın 5. Maddesinin her üç fıkkı yine Azerbaycanın durumuna ilişkil olup Ermenistanın gerçek bir saldırganlık eylemi içinde olduğu sonucuna varılmasını mümkün kılmaktadır.

Madde 5: *1.Siyasi, ekonomik, askeri veya başka türlü hiçbir mülahaza (sebeup), saldırıya haklılık gerekçesi sağlamaz; 2. Bir saldırı savaşı, milletlerarası barışa karşı bir suçtur. Saldırı, milletlerarası sorumluluğa yol açar; 3. Saldırıdan kaynaklanan (ileri gelen) hiçbir ,ükesel kazanım ve özel avantaj, hukuki olarak tanınmaz veya tanınmayacaktır (<http://www.unicankara.org.tr/BM Kararları>).*

Azerbaycan, Ermenistan'ın kendisine karşı gerçekleştirdiği bu saldırıları esas alarak BM Antlaşması'nın 51. Maddesiyle meşru müdafaa hakkını elde etmektedir. Azerbaycan meşru müdafaa hakkını kullanmak için, BM Güvenlik Konseyi'ne bilgi vermelidir. BM Güvenlik Konseyi'ni bilgilendirdikten sonra meşru müdafaa hakkını kullanmak yönündü kuvvet kullanma yoluna başvurabilir. Bu zaman Azerbaycan'ın yaptığı müdafaa hareketlerinin orantılılık ilkesi çerçevesinde hayata geçirilmesi zorunludur. Bu zaman sadece uluslararası alanda kendi sınırları olarak kabul edilen

arazilerde fiili işlem gerçekleştirebilir yani Ermenistan topraklarına doğru herhangi ilerleme veya saldırı hakkı elde etmez. Bunun zamanı Azerbaycan, 6 ay veya 1 yıl gibi süre belirleyerek, Ermenistan'dan, işgal ettiği arazileri kayıtsız şartsız olarak terk etmesini talep edebilir. Azerbaycan'ın, belirlediği sürede işgal durumuna son verilmezse Azerbaycan, BM Antlaşması'nın 51. maddesi kapsamında kuvvet kullanarak kendi hakkını savunabilir (Aslanlı, 2015,167-176).

2.5 Çözüm Arayışları

1992 yılının 30 Ocak tarihinde Ermenistan ve Azerbaycan'ın Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na (AGİK) üye olmasıyla birlikte taraflar arasındaki sorun artık uluslararası bir boyut kazanmaya başladı.

4 Mart 1992'de yapılan AGİK Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında, Dağlık Karabağ'daki durum müzakere edilerek anlaşmazlığın barışçıl yollarla çözülmesi konusundaki müzakerelerin etkinliğini sağlamak için Dağlık Karabağ konulu bir barış görüşmesi yapılmasına karar verildi. Minsk'te yapılacak konferansın ABD, Rusya, Türkiye, Fransa, Almanya, İtalya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, İsveç, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin katılımıyla gerçekleşeceği yönünde anlaşma yapıldı (Məmmədov, 2018, 74).

Minsk Anlaşmasının devam ettiği süreçte, taraflar arasındaki çatışmalar giderek keskinleşmeye başladı. Ermeniler, Şuşa şehrini ve Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan Laçın rayonunu işgal etti. Devamında ise Mart 1993'te Ermenistan ile Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesini bağlayan koridorlardan diğeri olan Kelbecer rayonuna saldırılar hayata geçirdiler. Ekim-Kasım aylarında ise Horadiz ve Zengilanın işgal edilmesiyle birlikte Karabağ bölgesi fiilen Azerbaycan kontrolünden çıkarak Ermenistan'a bırakıldı. Bu müddetde, Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi tarafından birçok kararlar (822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlar) alınmasına rağmen bu kararlar uygulanmamıştır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu'nun çabaları sonuçsuz kalarak Azerbaycanın toprak bütünlüğünü kaybetmesine neden olmuştur (Aras, 2017, 96).

30 Nisan 1993'te BM Güvenlik Konseyi, işgal altındaki tüm güçlerin Kelbecer ve diğer işgal altındaki bölgelerden derhal çekilmesini gerektiren 822 sayılı Kararı kabul etti. Ardından 29 Temmuz 1993 tarihinde BM Güvenlik Konseyi, işgal

kuvvetlerinin Ağdam'dan ve Azerbaycan'ın diğer işgal altındaki bölgelerinden tam, acil ve koşulsuz olarak geri çekilmesini gerektiren 853 sayılı Kararı kabul etti.

14 Ekim 1993'te, BM Güvenlik Konseyi, en son işgal edilen bölgelerin geri çekilmesi de dahil olmak üzere AGİT Minsk Grubu'nun Sorunu çözmeye yönelik programına uygun olarak atılması gereken adımları kapsayan 874 sayılı kararı kabul etmiştir.

11 Kasım 1993'te, BM Güvenlik Konseyi 884 sayılı kararı kabul etti. Kararda Zengilan bölgesinin ve Horadiz yerleşim alanının , işgali ve sivil nüfusa yapılan saldırıyı ayrıca Azerbaycan topraklarının bombalanmasını kınayarak, işgalci kuvvetlerin Zangilan bölgesi ve Horadiz yerleşiminden tek taraflı olarak çekilmesini talep edilimektedir.

12 Mayıs 1994'te Bişkek'te Ateşkes anlaşması imzalandı. 5-6 Aralık 1994 tarihlerinde Budapeşte'deki AGİT Zirvesi'nde, AGİT'deki tüm arabuluculuk çabalarını koordine etmek üzere eş başkanlık görevinin tesis edilmesi ve Minsk Grubu'nun kurulmasına karar verildi. AGİT Minsk Grubu müzakere sürecine dahil olduktan sonra sorunun çözüleceğine dair olumlu yaklaşılsa da şimdiye kadar herhangi bir gelişme kaydedilmemiştir. Şu anda, Minsk Grubu şu daimi üyelerden oluşmaktadır: Belarus, Almanya, İtalya, İsviçre, Finlandiya, Türkiye ve Azerbaycan ve Ermenistan. AGİT'in daimi eşbaşkanlığı görevini ise Amerika, Fransa ve Rusya üstlenmiştir (Dədəyev, 2014, 149).

1997'den bu yana, Minsk Grubu taraflara Temmuz 1997'de "paket", Aralık 1997'de "aşamalı" ve Kasım 1998'de üç "umumi devler" teklifi sunmuştur. Daha sonra, Minsk Grubu "Prag Süreci" ve "Madrid Prensipleri" çerçevesinde görüşmeler başlattı. Ancak, Minsk Grubu tarafından sunulan seçenekler ve yöntemlerin hiçbiri taraflarca kabul edilmedi ve temsilciler çatışmayı çözmede başarılı olamadılar. Dağlık Karabağ anlaşmazlığının çözümünde tek başarı sayılan Mayıs 1994 ve Bişkek'te imzalanan ateşkes anlaşması da Minsk Grubu'nun değil Rusyanın arabuluculuğuyla hayata geçirildi.

Budapeşte Zirvesinde, AGİT eşbaşkanlarına istikrarı güvence altına almak ve silahlı çatışmayı sona erdirmek için görüşmelerde bulunma talimatı verildi. Zirvede ayrıca, silahlı çatışmanın sona ermesine ilişkin taraflar arasında anlaşma sağlandıktan barışı koruma operasyonlarını uygulamak üzere Viyana merkezli bir Üst Düzey Planlama

Grubu (ÜDPG)kurulmasına karar verildi. Bu Grub daha önce Mayıs 1993'te tesis edilmiş olan İlk Operasyonel Planlama Grubu'nun yerini aldı.

Lizbon Prensipleri, 2-3 Aralık 1996 tarihlerinde Lizbon'daki AGİT zirvesinde kabul edildi. Minsk Grubu'nun eş başkanlarının yaptığı açıklamada, Dağlık Karabağ'a Azerbaycan'da yüksek özerklik vererek, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü koruyarak, sorununun çözülmesine ilişkin üç ilkenin kabul edildiğini ilan etti.

2-3 Aralık 1996'da yapılan Lizbon Zirvesi'nde AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları taraflara Dağlık Karabağ çatışmasının temelini oluşturması gereken ilkeleri önerdi ancak Ermenistan bu ilkelere uymayı kabul etmedi. AGİT Başkanı belirtilen ilkeleri içeren bir açıklama yaptı. Bu ilkeler aşağıdaki gibidir:

- *Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü korumak;*
- *Dağlık Karabağ'ın kendi kaderini tayin etmesi ve ona Azerbaycan'daki en yüksek öz yönetim statüsünü verilmesi hakkında dayanan yasal statünün verilmesi;*
- *Dağlık Karabağ ve tüm nüfusunun güvenliğinin karşılıklı olarak korunacağına ve uzlaşma hükümlerinin uygulanmasına dair tarafların teminat anlaşmasına uyması.*

Bu teklifin aleyhine 54 üye ülke arasında oy veren tek ülke Ermenistan oldu. Bunun devamında birçok uluslararası kuruluş Karabağ Sorununun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde halledilmesiyle ilgili kararlar aldı.

AGİT Minsk Grubu Eş Başkanları, Mart 2002'de Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanlarının özel temsilcileri düzeyinde müzakere sürecine devam etmeyi teklif etti. Bu teklif her iki devlet başkanı tarafından da onaylandı. 13-15 Mart ve 29-30 Temmuz 2002 tarihlerinde, her iki Cumhurbaşkanının Özel Elçilerinin iki toplantısı Prag yakınlarında gerçekleşti. 2004'den sonra, Azerbaycan ile Ermeni Dışişleri Bakanları arasındaki görüşmeler Prag Süreci çerçevesinde gerçekleştirildi. 25 Ocak 2005'te Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, "AGİT Minsk Konferansı tarafından yürütülen Dağlık Karabağ Çatışması" başlıklı 1416 sayılı Kararı kabul etti. Devamında 14.03.2008 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen kararda tekrar çatışmanın yasal, siyasi ve insani yönlerini kapsamında halledilmesi gerektiği söylendi.

2004 ve 2006 yılları arasında, Prag Süreci çerçevesinde Dışişleri Bakanlarının 4 toplantısı yapıldı. Genel olarak, Prag sürecinin başlangıcında, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun tam olarak çözülmesi konusunda iyimser bir fikir vardı. Müzakerenin temeli Ermeni kuvvetlerinin Dağlık Karabağ dışındaki işgal altındaki beş Azerbaycan bölgesinden geri çekilmesine ve kaçkınların evlerine geri dönmesine dayanıyordu. Ancak, taraflar Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü konusunda hemfikir değildi. Bu süreç kapsamında taraflar arasında müzakereler yapılarak, Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün oylamayla belirlenmesi planlanmaktaydı. Lakin Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ın mutlak tanınmasını talep etmekteydi. Öte yandan, Azerbaycan toprak bütünlüğünü ihlal eden herhangi bir girişime karşı çıkararak ve Dağlık Karabağ'a sadece en yüksek özerklik statüsü vermeye hazır olduğunu belirtti. Tartışmalı bir başka konu ise, Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'a bağlayan işgal altındaki Laçın ve Kelbecer bölgesi ile ilgiliydi. Tarafların temel konularda anlaşamaması sonucunda Prag Süreci sekteye uğradı devamında ise Madrid prensipleri önerildi.

Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının Azerbaycan Cumhuriyeti toprak bütünlüğü içerisinde yer alması ve uluslararası hukukun norm ve ilkeleri temelinde müzakerelerine 2010 yılında da devam edilmiştir. Yıl boyunca yapılan görüşmeler, Minsk Grubu Eşbaşkanları tarafından Aralık 2009'da yürürlüğe giren güncellenmiş Madrid ilkelerine dayanarak yapıldı.

Madrid'in Prensipleri, AGİT Minsk Grubu'nun Kasım 2009'da Madrid'deki Bakanlar Konferansında Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarına önerdiği bir anlaşma planıdır. Madrid ilkeleri, Prag Süreci'nde yeniden kurulan ve Haziran 2006'da ilan edilen Dağlık Karabağ Çatışması'nın Barışçıl Çözümüne İlişkin Temel İlkeler çerçevesinde başlatılan bir barış girişiminin devamı olarak kabul edilmektedir. Madrid prensiplerinin temeli şöyledir

- *Ermenistan askerleri Kalbecer ve Laçın koridoru da dahil olmak üzere Dağlık Karabağ'a bitişik Azerbaycan topraklarından adım adım çekilmelidir;*
- *Daha sonra işgal altındaki bölgelerin silahsızlandırılmalı bölgeye uluslararası barışı koruma güçleri yerleştirilmelidir;*
- *Azerbaycan hükümetinin de katılımıyla birlikte, Dağlık Karabağ nüfusu arasındaki gelecekteki durumunu belirlemek için referandum düzenlenmelidir.*

İlkeler Minsk Grubu tarafından sunulduktan sonra, taraflar bir çok noktada anlaşmaya vardılar. Ancak, Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü meselesinde anlaşılmaz bir durum ortaya çıktı. Azerbaycan tarafı, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılmasına karşı çıktı ve yalnızca yüksek özerklik vermeyi kabul etti.

Madrid Prensipleri ile Yenilenmiş Madrid Prensipleri arasındaki farklılıklar çok önemliydi. En önemli mesele ise Madrid Prensiplerinde Karabağın statüsünün referandumla belirlenmesi meselesinin tersine Yenilenmiş Madrid Prensiplerinde statü meselesinin hukuki yolla çözümlenmesinin gerektiği idi.

Görüşmelerde, ülkenin toprak bütünlüğünün ve egemenliğinin yeniden kazanılması, işgalci güçlerin işgal altındaki bölgelerden geri çekilmesi, ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin geri dönmesi, Azerbaycan'ın ve Ermenistan topluluklarının barışçıl bir arada bulunmasını sağlamak, Azerbaycan ve Karabağ bölgesi, bölge ve bölgelerin restorasyonu üzerinde durulmaktaydı. Dağlık Karabağ bölgesinin, her iki cemaatinin da katılımıyla Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde halledilmesi üzerinde görüşmeler devam ettirilmekteydi.

AGİT ve BM dışında çatışma defalarca İslam İşbirliği Teşkilatı (İKT) çerçevesinde tartışılarak Uluslararası hukukun ilke ve normlarına göre Azerbaycan'ın askeri saldırganlığa maruz kaldığını onayladı. Teşkilat 1993 yılında Karaçi'deki dışişleri bakanlarının 21. toplantısında kabul edilen kararlar, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısını kınadı, tüm Ermeni birliklerinin işgal altındaki bölgelerden derhal geri çekilmesini ve sınırların korunmasına dair adil antlaşma yapılması gerektiği vurgulandı.

2016'nın başında, çatışmanın çözümü için somut adımlar atılması planlaştırıldığı bir dönemde Ermenistan 2 Nisan'dan itibaren sınır hattı boyunca ateşkesi ihlal ederek saldırılar gerçekleştirdi. 6 sivil hayatını kaybetti 33 kişi ise ağır yaralandı. Çözüm sürecinin aktifleştiği zamanlarda Ermenistanın her defa bu yola başvurması aslında çözümü istememesinin göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

3. TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ (İLK DÖNEMLERDEN 2002 YILINA KADAR)

3.1 Ermeniler ve Ermeni Tarihi

Eski çağlardan beri halkların ve ülkelerin isimlerinin iki şekilde oluştuğu bilinmektedir. Ya orada yaşayan halklar kendi isimlerini kurdukları ülkeye ve ya yaşadıkları yerlere verirler yada tam tersi yaşadıkları topraklardan dolayı isim kabul ederler. Birinci duruma misal olarak Türkiye, Almanya, Fransa, Rusya ve başka ülkeleri göstere biliriz. Bu ülkelerin isimleri orada yaşayan halkların isimlerinden üretilmiştir. Diğer örnekte ise tam tersine halkların kendi isimleri unutulmuş ve yaşadıkları bölgeye göre anılması söz konusudur. İtalya ve ya Amerika örneklerinde olduğu gibi. Ermeniler kendilerini “Hay” ve yahut “Hayklar” olarak, ülkelerini ise “Hayastan” olarak adlandırır. Görüldüğü gibi bu kelimelerin Ermenistan(Armenia) kelimesi ile her hangi ilgisi bulunmamaktadır(Gürun, 2001, 21).

Geçmişte birçok Ermeni tarihçisi (örneğin Moise Horenli) Ermenilerin Urartuların haleferi olduğuna inanıyor ve Ermenistan (Armenia) isminin Urartu Çarı Aramu’dan geldiğini savunuyordu. Bugün dünya tarihçilerinin yanı sıra birçok Ermeni tarihçisi de Urartularla Ermeniler arasında bir ilişki olmadığını doğrulamaktadır (Gürun, 2001, 22).

Urartuların konuştuğu dil, Hürri-Urartu dili grubunda olan ölü dillerden biridir. Alfabeti Akad çivi yazısı alfabesinin basitleştirilmiş haliydi. Soldan sağa doğru yazılmaktaydı. En eski kalıntıları M.Ö. 9. yüzyılın 30'lu yıllarına aittir. Ele geçirilen mevcut anıtlarda, bu dile ait 4 ünlü 17 ünsüz harfe rastlanmıştır. İsmi tekil ve çoğul şekilleri ve 8 hali kullanılmıştır. Morfolojisi ve kelime oluşturma özelliği Kafkas dilleriyle benzerlik göstermektedir. Bulunan kelime hazinesi 400 civarı sözcükten oluşmaktadır. Bu kelimeler arasında eski Asya dillerinden, Farsça ve Kafkas dillerinden alınmış kelimeler mevcuttur. Görüldüğü gibi bu dilin günümüz Ermeni diliyle karşılaştırıldığı zaman Ermenilerin Urartularla hiçbir ilgisi yoktur (Qazıyev 2009, 34).

Ermenilerin Urartululara dayanması görüşü özellikle 19. Yüzyıldan itibaren, Osmanlı topraklarına karşı arazi iddialarında buldukları dönemde Fransız tarihçiler tarafından popülerleştirilmiştir. Ermenilerin toprak iddialarını haklı göstermek için çeşitli propagandalar yapılmış bu görüş ısrarla savunulmuştur (Ulu, 2012, 5).

Ermenilerin dili ve kültürel yapısı incelendiğinde iddia ettikleri gibi burda eskiden beri bulduklarına dair hiç bir kanıt rastlanmamaktadır. Muhtemeldir ki Kamuran Gürün'un da belirttiği gibi onlar da ismini yaşadıkları yerden alan toplulukların içinde yer almaktadırlar. Çünkü kendileri hiç bir zaman kendilerine "Armenian" deyil "Hay" demişlerdir. Yabancılar ise Ermenistanda yaşayan insan anlamında onlara "Armenian" diye hitap etmiştir.

Ermeniler kendi kökenleriyle ilgili olarak kabul ettikleri en yaygın efsanelerden de biri Nuh'un soyundan geldiklerini iddia etmeleridir. Ermeni kökenli tarihçilerin bir kısmı Ermenileri mukaddes kitaplarda geçen hadislere bağlayarak onların Hz. Nuh'un soyundan olan Yasef evladı Hayk'dan geldiğini iddia etmektedirler. Guya Hz. Nuh'un gemisi Tufan'dan sonra gelerek Ararat(Ağrı) Dağı üzerinde durmuştur. Suların çekilmesinin ardından Hz. Nuh'un soyundan gelen evlatları, torunları hepsi bu civarda yerleşmeye başlamıştır. Nuh'un torunu olarak kabul ettikleri ve Ermenilerin babası olan Hayk ise 130 yaşında Sincar bölgesine gitmiş, Babil Kulesi'nin inşasında orada bulunmuş, kulenin yıkılmasının ardından ise sülalesini de alarak Ermenistan'a gelmiş ve çağdaş Ermeniler ondan türeyerek çoğalmışlardır (Anadol, 2007, 41).

Ermenistan'la ilgili ilk yazılı bilgilere M.Ö. 515 yılında Hükümdar Darius'un günlüklerinde rastlanmaktadır. Lakin orda Ermenilerin kökeniyle ilgili bilgi verilmemektedir. Sadece Ermenistan diye bilinen arazilerin Ahemeniş İmparatorluğu toprağı olduğu bilgisine yer verilmiştir (Qazıyev, 2009, 36).

İkinci kez, Herodot'un (M.Ö. 484-430) "Tarih" kitabında Ermenistan ve Ermeni halkı hakkında bilgi bulunmuştur. "Ermeniler" ve "Ermenistan" isimlerini kitapda beş defa kullanıyor. Herodot'a göre Frigya'dan gelen işgalci halklar M.Ö. 7-6. yüzyıllarda Urartu'yu işgal ederek buraya yerleşmiştir. Bu bilgiyi savunan Ermeni araştırmacılarının yorumlarına göre onların ataları olan Frigyalılar buraya göç ederek yerel halkla birleşmiş iki dilin birleşmesinden yeni çağdaş Ermeni dili ortaya

çıkılmışdır. Lakin bu bilginin de doğruluğu şüphelidir. Çünkü o dönemde “Hay” isimli kabilelerin mevcutluğuna dair tutarlı bilgiler yoktur(Qazıyev, 2009, 36).

Ermenilerin Balkan kökenli Trak-Firig soyundan gelmesi iddiası 20. Yüzyılda batılı tarihçiler tarafından ortaya atılmışdır. Hal hazırda Ermeniler ve Batılı tarihçiler arasında en geniş kabul gören görüş bu görüştür. Onlara göre Ermeniler Balkanlardan olan Trak-Firig köklerinden gelmektedir. M.Ö. 7 yüzyıl civarlarında buraya yerleşmişlerdir. Pers Kralı Darius’un kitabesinde yazılan “Ermenileri yendim” ifadesiyle bu fikirleri doğrulamaya çalışmaktadırlar. İlginç olan şey ise Ermeniler bu görüşü kabu etmekle Urartululara dayandıkları görüşünü kendi kendilerine tekdiz etmiş oluyorlar (Ulu, 2012, 5).

Ermeni halkının kökeniyle ilgili diğer bir yaygın görüş ise onların birkaç ırkın birleşmesinden ortaya çıkmış olmasıdır. Bunlara göre M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren gelişen tarihsel süreç içerisinde orda yaşayam halkların birleşmesinden yeni Ermeni halkı doğmuştur ve ismini yerleştikleri Ermenistan bölgesinden almışlardır. Ermenilerin karışımından doğduğu iddia edilen söz konusu ırklar şunlardır: Urartulular, Kafkasyalılar, Hurriler ve bu yerli ırkların yanı sıra sonradan kaynaşmış olan, Hititler, Frigler, Kimmerler,İskitler ve İrandan gelen halklar. Bu görüşü savunanlar Ermenilerin soyu konusunda araştırma yapmış olan Prof. Dr. Vermont, W.S. Monroe, N.Cassovich, E. Chanster, J. Deniker gibi bilim adamlarıdır. (Ulu, 2012, 6).

Ermenilere ait en kapsamlı araştırmaları yapan Türk bilim adamlarından biri olan Kamuran Gürün’ün konuyla ilgili fikirlerini ise şu şekilde özetleyebiliriz. Anadolu’da eski zamanlardan beri Ermenistan denilen belirli bir bölge mevcuttu. Bu günkü Ermeniler dediğimiz insanlar ise muhtemelen oranın yerli halkı değildi ve oraya M.Ö. 6. yüzyıl itibarı ile yerleşmişlerdi. Lakin bu konuyla ilgili açık ve net bilgilere henüz ulaşılammıştır.

Ermenilerle ilgili en kesin malumatlara Büyük İskenderin yükselişi döneminde buraya ettiği yürüşlere dair elde edilen bulgular içerisinde rastlanmaktadır. Bu bilgilerde ise her hangi bir Ermenistan Devleti’nin olmadığı açık gözükmektedir. O dönem Ermeniler Ermenistanda yaşayan ve Fars yönetiminde bulunan küçük bir topluluktu (Qazıyev, 2009, 37).

M.Ö. 331 yılında, Makedonyalı Büyük İskender, Ahemeniş İmparatorluğu'nun son kralı 3. Darius'u yenerek Ahemenişlerin varlığına son verdi. Bu zaman İran yönetiminde bulunan Armeniye de İskender'in imparatorluğunun parçası haline geldi. Büyük İskender'in ölümünden sonra, toprakları onun komutanları arasında bölündü. MÖ.301 yılında Ermenistan, Seleukos'un egemenliğine girdi. Seleukos M.Ö. 189 yılında Romalılar tarafından işgal edildi. Bu tarihler İran kökenli Arsadis Hanedanlığı'nın güçlenmeye başladığı döneme denk gelmektedir. Arsadis Devleti 2. Mitridat'ın yönetimi zamanında (M.Ö. 123-88) Romalılar üzerine yürüyerek zafer kazandılar. Roma yönetiminde bulunan Ermenistan'ı ele geçirdiler. Ermeni Prensi 2. Artavadze'nin oğlu Tigran'ı rehin olarak aldılar. Artavadze'nin ölümünün ardından onun oğlu Tigran Ermenistan topraklarının büyük kısmını 2. Mitridata bırakarak karşılığında özgürlüğüne kavuşmuş oldu. Yerde kalan küçük bir arazide kendi devletini kurdu. Lakin bağımsızlığının süresi sadece 30 sene sürdü. M.Ö. 66 yılında Roma Tigran'ı mağlup ederek tekrar Ermenistanı ele geçirdi. Bundan sonra yaklaşık 300 yıl boyunca Ermenistan İran ve Roma İmparatorluğu arasında el değiştirdi. Ermenistan bu süreçte bu iki devletin vassalı olmuştur. İranda 224 yılında Arsadislerin yerine yönetime Sasaniler Sülalesi geldi. Ermenistan bu sefer de yüzyıllar boyunca Roma ve Sasani yönetimleri arasında gelip-gitti (Qazıyev, 2009,38).

Kendi istekleriyle Sasani yönetimine girdikleri zaman Ateşperestliği kabul eden Ermeniler daha sonra 301 yılında Romalılar tarafından Hristiyanlaşdırılmaya başladı. Buna kızan Sasani hükümdarı onları cezalandırmak için binlerce Ermeniye İran'ın iç taraflarına doğru sürgüne yolladı. Ermeniler aynı zamanda Romalılar tarafından ırk ve mezhep farklılıklarından dolayı şiddetli baskılara maruz kalmaktadırlar. Bu baskılar sebebiyle Ermeniler 657 yılında kendi rızalarıyla Muaviye yönetimindeki Arap Hilafeti'nin idaresine geçmeyi kabul ettiler (Ulu, 2012, 9).

Kısa süreli Arap yönetiminde kaldıktan sonra tekrar Bizans yönetiminde bulunan Ermeniler 705 yılında Muhammed İbn Mervan'ın Dvin'i ele geçirmesiyle 970. Yılına kadar tekrar Arap yönetimine katıldılar.

3.2 Ermeniler ve Türkler

Türklerle Ermeniler 1020'den beri Türk Oğuz kabilelerinin Anadoluya göç etmesiyle karşı karşıya gelmişler. Van gölü etrafını kuşatan Türkler 1071 yılına kadar

Bizanslıların ve Ermenilerin mukavemetlerine rastlasalarda 26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı'yla birlikte bölgenin yönetimini günümüze kadar ele geçirmeyi başardılar (Məmmədov, 2015, 51).

Coğrafi bölge olarak Armenia adlandırılan bu topraklar, 1157 yılına kadar Selçuklu Devleti'nde kaldı. Daha sonra, Irak Selçuklularının eline geçti ve 1194 yılına kadar onların idaresinde kaldı. Daha sonra Harezmşah yönetiminin bir parçası oldu. Sonra onların elinden İlhanlıların yönetimine geçti. İlhanlıların dağılmasının ardından 1334 yılında Celayırlara tabi oldu. Sonra Timur yönetiminde bulundu. Timur'un ölümünden sonra Karakoyunlu Devleti (1410-1468), Akkoyunlu devleti (1468-1501), Safevî Devleti (1501-1736) Ermenistanı tuttu. Devamında Sultan Selim, 23 Ağustos 1514 Çaldıran Muharebesi'ni kazanarak buraya hakim oldu(Cəfiyev, 2013, 307).

Tarihsel bulgulara ve gerçeklere bakarak, Ermenilerin iddia ettikleri gibi bağımsız Ermeni devleti veya müteşekkil bir Ermeni milletini görmek imkansızdır. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Ermenistan sadece bir kere Tigran döneminde 30 yıllık bağımsız devlete sahip olmuştur. Ermeniler genelde başka ülkelerin yönetiminde bulunan küçük Knyazlıklar halinde mevcutluğunu sürdürmüştür. Ayrıca şu anki Ermenistan toprakları eskiden hiç bir zaman monoetnik Ermeni yapıda olmamıştır. Bu arazilerde farklı halklar ve farklı devletler bulunmuşlardır (Qazıyev, 2009,40).

3.3 Osmanlılar Dönemi

Eski çağlardan bu yana ve hala dünya tarihinde öyle bir toplum yoktur ki onlar başka milletlerden tecrit olumuş ve izole edilmiş halde yaşasınlar. Bu açıdan dünyanın en eski halklarından biri olan ve Asya'dan Avrupa'ya kadar yayılan Türkler, etkileşimde buldukları diğer halklar, Çinliler, Almanlar, Romalılar, Budistler, Persler, Araplar, Slavlar, Ermeniler ve diğerleri ile her zaman kaynaşmışlardır. Türklerin en uzun ve en yakın ekonomik ve kültürel bağlantılara sahip olduğu toplumlardan biri Ermenilerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun 625 yıllık mevcutluğu sırasında, Ermeniler ona "sadakat" göstererek ekonomik-ticari, kültürel ve hatta yönetim sisteminde yüksek bir konuma ulaşmayı başarmışlardır.

Ermeniler Anadolu'ya geldiklerinde çeşitli illerde dağılarak yaşamlarını sürdürmekteydiler. Vilayet-i Sitte adlandırılan(Diyarbakır, Bitlis, Sivas, Van,

Erzurum, Harput(Elazığ)) bölgelerde daha sık yaşamaktaydılar. Yoğun yaşamalarına rağmen Ermeniler tarih boyunca hiç bir dönem bu bölgelerde çoğunluk olamamışlar. En çok buldukları Van'da bile oranları %20 üzerine çıkamamıştır (Ulu, 2012, 20).

Osmanlı köylerinde bulunan Ermeniler daha çok tarım, çiftçilik, ticaret ve yöresel sanayilerle meşguldüler. Şehir kısımlarında yaşayan Ermeniler ise daha çok mali ve ekonomik alanlarda çalışmaktaydılar. Özellikle Osmanlı'da ticari konum itibariyle Ermeniler en önde gelmekteydi. Tanzimat dönemine kadar Ermeniler askere alınmıyordu. Onlar çok cüzi cizye vergisi ödeyerek normal hayatlarına devam ediyordu. Ermenilerin ticarete bu kadar ileri gidebilmesinin sebebini de buraya bağlamak mümkündür. Çünkü can güvenliği sıkıntısı çekmeden rahat ticaretleriyle uğraşabiliyorlardı (Ulu, 2012, 21).

1861 yılında Galatasaray Lisesi'nde okuyan 52 gencin 45'i Ermeni idi. Tıp fakültesinde okuyan herkes Ermeni idi. 19. yüzyılın başında sadece İstanbul'da 150.000 Ermeni yaşıyordu. Onlara geniş dini ve milli ayrıcalıklar tanınmıştı. 1863 yılında Ermenistan Milli Meclisi faaliyete başlamıştı. 140 temsilciden 80'i başkent, yani İstanbul'dandı. İlk Ermeni gazetesi 1859'da burada yayınlandı, sonra gazetelerin sayısı hızla çoğalmaya başladı ve 14'e ulaştı. Hatta Van ilinde de ayrıca bir gazete çıkarılıyordu.

İstanbul'da on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Ermeni dilinde kitaplar çıkarılmaya başladı. Monah Muhtar, eserlerini ve belgelerini 1700 yılında İstanbul'da yayınladı. O zamanlar, 14. Ludovic Ermeni matbaasını Fransa'da kapattırmıştı. Lakin Osmanlıda onlara hiçbir baskı uygulanmıyordu ve özgürce yaşamlarını sürdürmekteydiler.

Marcel Leart Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin durumunu ortaya koymak için yaptığı araştırmalarda aşağıdaki ilginç sonuç ortaya çıkmıştır: 166 Anadolu işadammının 141'i Ermeni, 12'si diğer milletlerden ve 13'ü ise Türk idi. 9800 esnafın 6800'ü Ermeni ve 2550 Türk'dü. 150 yabancı ticaret ortaklarından 127'si Ermeni, 23'ü Türk idi. 153 sanayiciden 130'u Ermeni ve 20 Türk'dü. 37 bankacının 32'si Ermeni idi. Ermenilerin ağırlıklı yaşadıkları bölgelerde 803 Ermeni okulu, 2088 öğretmen ve 81226 öğrenci bulunmaktaydı (Qazıyev, 2009, 13).

1980 yılında İstanbul bulunan "Jamanaq" (Zaman) yayınevini yayınladığı "Türkiyedeki Ermeniler Hakkında" adlı kitap geçen bilgilere göre, Osmanlı

İmparatorluğu'nda 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos, 411 diğer üst düzey yetkili Ermeni bulunmaktaydı.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde Ermeniler üzerinde baskı yoktu, bu ülkenin tam teşekküllü vatandaşları olarak çok iyi hayat sürdürmekteydiler. Buradan bakıldığında Türk-Ermeni ihtilaflarının yapay olarak 19. yüzyılda ortaya çıkarıldığı sonucuna varmak mümkündür. Aslında bu sorun Batılı devletler tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak, bu alanlardaki etkilerini genişletmek istedikleri için çıkarılan etnik çatışmaların sonucuydu.

3.3.1 Ermeni Sorununun doğuşu

Osmanlı İmparatorluğu zamanında, özellikle Batı devletlerinin hedefi onun topraklarını bölmek ve kendi arazilerine katmaktı. Ancak, bütün çabalarına rağmen, Türkleri Avrupa'dan çıkaramayan devletler, Osmanlı Devletine karşı askeri mücadeleyi meydanlarda kazanamayacağına farkına vararak başka yollara başvurdular. Ermeniler Türklere karşı mücadelede her zaman büyük devletlerin desteğini kullanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda yıkılmaya başladığından beri, askeri, ekonomik ve politik olarak, dönemin önde giden devletleri, imparatorluk topraklarını bölmek ve fethetmek için yarıştıyordu. 1920 yılının sonuna kadar süren bu paylaşım yarışında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklar büyük güçler tarafından bir takım karışık işlerde araç olarak kullanılmaktaydı. Milli azınlıklar faktörü, her zaman yabancı güçlerin Türkiye'yi paylaşmak için kullandığı bir araç olmuştur.

19. yüzyılın başlarında, Batı ülkeleri ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için çeşitli planlar kurmaya ve bu planları uygulamak için yollar aramaya çalışıyorlardı. Osmanlı hükümetinin iç işlerine müdahale etmenin en tutarlı yolu olarak, Türkiye'de yaşayan Hristiyan azınlıkların çıkarlarını “korumak” konusu gündeme geldi. İmparatorluğun himayesinde başka azınlıklar bulunsa da , Ermeniler yapı itibariyle dış güçlere daha cazip geliyordu. Bu, karakterlerinin doğası gereği onların şartlara uygun olarak dinlerini ve tarikatlarını değiştirme özelliğinden kaynaklanıyordu. Anadolu'daki Hristiyan misyonerler, Ermenilerin bu özelliklerini, Osmanlı hükümetine karşı silahlı mücadeleye hazırlamak için kullandılar. Gregoryan Ermeniler, Fransızlar tarafından Katolik, Ruslar tarafından Ortodoks ve İngilizler tarafından Protestan Kilisesi'ne davet edilmekteydi.

19. yüzyılın sonundan bu yana, Anadolu'daki Ermeni isyanları yabancı ülkeler tarafından daha da şiddetlendirildi. Ermenilere silah ve para verildi. Böyle bir durumda, Anadolu'da bağımsız bir devlet yaratma niyetiyle Osmanlıyı parçalamak isteyen büyük devletlerin çabaları çakışmaya başladı.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Türkiye'nin bu savaşa kışkırtılması, dış devletlere onu parçalamak için iyi bir fırsatlar doğurdu. Ermeniler, hem Avrupa'da hem de Rusya'da Türklerle savaşmak için seferber edildi. Ermeni kaynaklarına göre, Rus cephelerinden sadece Kafkasya Cephesi'nde 250.000'den fazla Ermeni savaşıyordu. Rusları kullanan Ermeniler, Doğu Anadolu'daki Türklere karşı katliamlar yaptılar. Yabancı basın ise planın bir parçası olarak her yerde Hristiyan Ermenilerin kitlesel imhası hakkında kurgusal yazılar yayınlamaktaydı.

"Ermeni soykırımı"nın ortaya çıkmasında o dönemde Türkiye'de faaliyet gösteren diplomatların ve Hristiyan missionerlerinin müstesna "hizmet"leri olmuştur. "Ermeni soykırımı", "Ermeni katliamları" fikrinin babası Henry Morgentau (1856-1946), 1913-1916'da ABD'nin İstanbul'daki büyükelçisidir. O Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmakta meraklı olan ABD Başkanı Vudro Vilsona şöyle söylemişti: "Yakında Türkiye(Osmanlı) olarak adlandırılabilieceğimiz ülkeye dair hiçbir işaret olmayacak." H.Morgentau, İstanbul'a gelir gelmez Ermeni liderleri ve komiteleri ile iletişim kurmuş ve onları silahla savaşmaları için teşvik etmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'ne döndükten sonra, hayali belgelere dayanarak "Büyükelçi Morgentaun'un Anıları" kitabını yayınlamıştı. Bu kitapta, 600.000 ila 1 milyon Ermeninin öldürüldüğü iddia ediliyordu.

Taşnaklar, 24 Nisan 1915'te, Anadolu'da İtilaf Devletleri'nin yardımıyla yeni bir Ermeni Devleti ilan etmeyi planlamaktaydı. Türk devletinin istihbarat yetkilileri tarafından bu bilgi elde edildikten sonra aynı gün İstanbul'daki Ermeni liderleri tutuklandı ve sınır bölgesinde bulunan Ermeni nüfusu Osmanlı Devleti'nin diğer taraflarına göç ettirildi. O gün yıllardır hayalini kurdukarı Büyük Ermenistan projesinin boşa çıkması Ermenileri hayal kırıklığına uğrattı. Ermenilerin iddia ettiklerinn aksine o dönem asıl soykırımı uğrayan ve zarar gören taraf Türk milleti idi. Ermeniler tarafından 24 Nisan 1915 tarihinin matem ilan edilmesini sebebi gerçeke soykırım değil belirttiğimiz gibi o gün ilan edilmesi gereken Ermenistan Devleti hayalinin suya düşmesiydi. O günü Bayram etmeye çalışan

Ermenilerinin planlarının boşa çıkması o tarihi matem günü olarak anmalarına sebep oldu.

Tarihi kanıtlar Türklerin Ermenilere karşı hiç bir söykırım gerçekleştirmediğini göstermektedir. Ermeni nüfusunun göçü ettirilmesi 1915 yılının yazında ve sonbaharında hayata geçirildi. Arşiv malzemeleri incelendiği zaman Türk ordusuna karşı Ermeni silahlı kuvvetleri tarafından gelecek ihanetleri önleyici tedbirler almaya başlayan Osmanlı Devletinin 27 Mayıs 1915'te "Yer Değiştirme ve Yerleştirme" yasası çıkardığını görürüz. Bu yasaya göre, hükümete ve kamu düzenine karşı silahlı saldırılarda bulunan, orduya karşı kışkırtılan ve isyana katılma ihtimali bulunan insanlar buldukları yerden başka yerlere taşınmalıydı.

Türk hükümeti, göç ettirme kararını alırken kanunları ihlal etmeyen isyana katılmayan ve bölücülük faaliyeti içinde bulunmayan insanlara karşı herhangi bir önlem almaya gerek duymamıştı. Yer değiştirme meselesine asıl tepki şüphesiz ki Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından geldi. Özellikle Rusya Güney Denizlerine çıkmak projesi için Ermenileri kullanmaktaydı

Son 200 yılda Ermeniler birkaç terör örgütünün temelini attılar. Şu anda, Ermenistan'da bir siyasi parti olarak görev yapan Ermeni Devrimci Federasyonu Daşnaksütyun partisinn ideolojisi terörizm ilkelerine dayanmaktadır. Parti 1890 yılında Tiflis'teki kongrede kuruldu. Amacı, Doğu Anadolu'da Ermeni ülkesi kurmak ve onun ekonomik, politik bağımsızlığını sağlamaktır. Güney Kafkasya, İran, Türkiye ve çeşitli Avrupa ülkelerinde faaliyetleri vardı. Bu kurum terörizmi bağımsızlık için tek mücadele olarak görüyordu. Yurtdışından özel savaşçılar bu komite tarafından eğitilerek Türkiye'ye gönderildi.

Daha önce Anadoluda kurulan Ermeni teşkilatları yardımlaşma amacıyla kurulsalar da sonradan bölücülük faaliyetlerine yönelmişlerdi. Klikeyi geliştirmek amaçlı kurulan "Fedakarlar Cemiyeti" ve "Hayirseverler Cemiyeti" daha sonra faaliyet alanlarını genişlettiler. Bunun devamında yaklaşık 1890'lı yıllarda Muş'ta "Mektep Severler", "Şarklı" ve "Kilikya", Van'da "Arafatlı" dernekleri kuruldu. Soradan bu dernekler "Ermeni Müttehith Cemiyeti" altında bileştirildi (Anadol, 2007, 180).

Osmanlı Türkiyesi topraklarındaki Ermeni komiteleri ve gizlice işleyen terör örgütleri 1880'lerden itibaren artış göstermeye başladı. 1860 yılında İstanbul'da kurulan ilk Ermeni toplumu "Yardımlaşma Derneği" olarak adlandırıldı. Bu derneğin

organizatörleri H. Sismanyan ve M. Besikdaşyan, Zeytun katliamının aktif katılımcılarıydı. 1885'te M. Portakalyan tarafından oluşturulan Armenakan Partisi'nin programında, “Bu partiye sadece Ermeniler katılabilir. Daha yüksek bir hedefe ulaşmak için, Ermeni milliyetçileri birleşmeli, parti üyeleri silah kullanmayı ve gerilla grupları oluşturmayı öğrenmelidir.” diye belirtiliyordu.

Aynı zamanda Hnçak Partisinin programının 4. Maddesi de Türkiye'de devrimin terörizmle gerçekleşmesi gerektiğini belirtiyor, terörizm halk için bir zorunluluktur. deniliyordu. “Terör, insanları korumanın bir yoludur . İnsanların güvenini kazanmanın bir yoludur. Partimiz, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı teröre destek veriyor. Teröristler, Türk yetkilileri ve Ermeni kökenli casusları da hedef almalıdır. Terörü teşkil etmek için özel bir örgütlenme kurulmalıdır”. Onların planına göre Türkiye'de yapılacak devrimden sonra, devrim Rusya ve İran'da da devam edecek ve Federatif Ermenistan Devleti kurulacaktı. 1887 Ağustos'unda bu program kabul edildi ve Hnçak partisi Cenevre'de kuruldu (Anadol, 2007, 108).

1887'de Hnçak ve 1890'da Daşnaktsütyun partilerinin kurulmasıyla ile Ermeni hareketleri tek bir merkezden yönetilmeye başlandı. Türkiyenin çeşitli yerlerinde isyanlar patlak verdi.

İlk böyle isyan 1890'da Erzurumda ve Kumkapı'da başladı. Bundan sonra, 1892-1893 yıllarında Kayseri, Yozgat, Çorum, Marzifonda, 1894'de Sasonda, 1895'te İstanbulda, 1896'da Zeytun, 1909'da Vanda, 1903'te Sivasda, 1909'da Adanada Ermeni ayaklanmaları devam etti.

15 Temmuz 1890'da, Hnçak Partisi'nin talimatıyla İstanbul'daki bir terörist eylemde 17 kişi öldürüldü ve çok sayıda kişi yaralandı. 12 Temmuz 1895'te İstanbul'da Türk çocuklarının okuduğu okul, ayrıca 30 ev, 20 dükkan, Ağustos'ta Amasya'da 165 dükkan ve 58 ev yakıldı. 2 Ekim'de Trabzon'da komutan Hamid Paşa ve eski vali Bahri Paşa öldürüldü. 21 Ekim'de Erzurum üssü tahrip edildi ve onlarca Müslüman öldürüldü. 1905 yılında ise daha da ileri gidilerek Sultan Abdul Hamite bir komplot düzenlediler. Bu eylem 21 Temmuz 1905'te yapıldı. Sultan'ın her cuma Yıldız Camisi'nde çıktıkdan sonra bahçenin önünde park etmiş bir arabaya gelmesi yaklaşık bir dakika kırk iki saniye olarak hesaplanmıştı. Sultanın Viyana üretilmiş otomoblinin içine yaklaşık 80 kg dinamit ve 20 kg küçük demir parçacıkları yerleştirilerek bahçe kapısından biraz aralı bekletiliyordu. Sultan Camiyi terk

ettiğinde Şeyh ul-İslam Cemaleddin Efendi ile bir araya gelerek ayaküstü sohbet etmeye başlıyor. Merdivenlerde konuştukları sırada güçlü bir patlama meydana geliyor. Araba parçalanarak etrafa dağılıyor. İnsanlar Abdul Hamit'e birşey olduğu endişesiyle bakınırken Abdül Hamit çıkararak onları sakinleştiriyor. Bu Suikast gerçekleşmiş olsaydı , devamında Karaköy Köprüsü, Tünel ve benzeri yerlerin patlatılması ve İstanbul'da çok tehlikeli bir kargaşa çıkarılması planlanıyordu.

Hnçak Ermeni komiteleri arasında daha aktifti. 1891'de faaliyetleri Doğu Anadolu'dan Batı'ya doğru yayıldı. Makedonya, Arnavutluk, Girit ve Yunan isyancılarla birleşti. Temmuz 1891'de Atina'da Türkiye karşıtı bir gösteri yapıldı. Türkiye'nin pek çok bölgesinde, isyan teşkilatçıları arasında en aktif olan Mikran Damadyan'ın önderliğinde yeni planlar hazırlandı ve uygulamaya konuldu.

Böylece, 1895-1896 yılları arasındaki birçok kargaşa ve ayaklanma, Türkiye'nin bütün merkez şehirlerini kapsıyordu. Tekce 1895'te, çıkan isyanlara aşağıdaki örnekleri göstere biliriz.

29 Eylül-Divriği, 2 Ekim-Trabzon, 6 Ekim-7 Egin, 9 Ekim-Akhisar, 21 Ekim-Erzincan, 25 Ekim-Bitlis, 26 Ekim - Bayburt, 27 Ekim - Maraş, 29 Ekim - Urfa, 30 Ekim-Erzurum, 2 Kasım-Diyarbakır, 2 Kasım-Siverek,4 Kasım-Malatya,7 Kasım-Harput,9 Kasım-Arabkir, 15 Kasım-Merzior, 15 Kasım-Sivas,16 KasımAntep,18 Kasım Maraş,22 Kasım-Muş,2 Aralık-Kayseri, 2 Aralık Yozgat ve s.

Böylece, 1895'te, Hnçak ve diğer Ermeni komiteleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu bölgesindeki 24 önemli kentte, arka arkaya isyan ve kargaşala çıkardılar. Lakin 1891'de Abdul Hamid, suç işleyen Ermeniler için genel af ilan etti. İstanbul'da serbest bırakılan 75 Ermeni bir daha asla yasaların ihlaline katılmayacaklarına söz verdi. Ancak, Hnçak temsilcileri faaliyetlerine devam etti. Yabancı basınlarda tebliğat faaliyetleri güçlendi ve yalanlarla Ermenilerin zor gücüne maruz kaldıklarını gösterildi.

1892'de, Gladstone İngiltere'de iktidara geldi. Bu Ermeni milliyetçileri hareketlerini daha da güçlendirdi. Aralık 1892'de, Van Valisi terörcüler tarafından öldürüldü. 1893 Ocak'ında birçok şehir ve kasaba duvarlarına intibahnameler yaptırıldılar. Aralık 1894'te Yozgat'ta yine büyük Ermeni isyanı gerçekleşti. 27 Nisan 1894'te Patrik Aşikyana saldırı düzenlendi. Terörist-Ermeni tutuklandı. Patrik bu olaydan sonra görevini yapmayı reddetti. 4 Ağustos 1894'te, bir Ermeni grubu posta saldırı ve

postacıyı öldürdü. 1894'te Sason Devrimi başladı. Bu İsyanı Muş, Kilpa ve Lübnan'dan da çok sayıda katılanlar oldu.1 Temmuz 1895'te Merzifon'da Hnçak Komitesi'yle işbirliği yapmadığı için zengin Ermeni Karapet Kuyumciyan öldürüldü. 12 Temmuz'da Merzifon'da Türk okulunu, komşu binaları, 30 ev, 20 dükkan ve 3 kervansarayı yaktılar. Ağustos ayında Amasya'da 58 ev, 165 dükkan, 3 kervansaray, cami, derviş tekkesi ve yine bir Türk okulu yakıldı.

Ermeni komiteleri 29 Eylül - 3 Aralık 1895 tarihleri arasında Türkiye'nin 24 şehrinde Ermeni-Müslüman çatışmasını düzenledi. Trabzon olayları 20 Eylül 1895 yılında iki silahlı Ermeni'nin Van'ın eski valisi Behri paşaya ve Trabzon'un komendantı Hamdi Paşa'ya saldırıları sonucunda ortaya çıktı. 21 Ekim 1895'te Erzincan'daki isyanlar Ermenilerin bir kaç Müslümanı katletmesi sonucu başladı. Bitlis'te 25 Ekim 1895'te Müslümanlara Cuma namazında camilere saldırı düzenlendi. Eylemi düzenleyenin Protestant misyoner Gevork olduğu ortaya çıktı. Maraş'taki çatışmalar, Ermenilerin Müslümanları uluorta açık açık katletmesiyle birlikte 27 Ekim 1895'te başladı. Erzurum olayları, silahlı Ermenilerin valinin evine saldırıp sarayın jandarmalarını öldürmeleri üzerine 30 Ekim 1895'te gerçekleşti. Diyarbakır'daki olaylar, 2 Kasım 1895'te Ermenilerin Cuma namazını kılan Müslümanlara ateş ettiği zaman meydana geldi. Sonra yakılan camiden ateş etraf dükkanlara da geçti. 100'den fazla dükkan yangınla yok edildi. 4 Kasım 1895'de Harput'ta, güney Ermeni kasabası Sarkis'e gelen Hemo adında bir Ermeni kuaför sakalını kestirmek isteyen bir Türk müşterisinin boğazını kesti. Bunun ardından şehirde kargaşalar başladı. Türk kaynaklarına göre, 1895'te öldürülen insan sayısı 10.617 idi.

Zeytin isyanı 24 Ekim 1895'te başladı ve 28 Ocak 1896'da yatırıldı. Kentteki kışlada 50 zabıt ve 600 asker ele geçirildi ve tutuklandı. İsyancılardan Ağası adlı şahıs günlüğünde Zeytin devriminde 13.000 asker ve 20 bin sivil Türkün katledildiğini yazmıştı. Ayrıca kendilerinden ise 125 kişi ölmüştü.

Van isyanı 14 Haziran 1895'te başladı. İsyani 24 Haziran'a kadar devam etti. İsyani sonucunda, toplam 2133 öldürülmüş ve 404 kişi yaralanmıştı.

Terör eylemlerinin devamı olarak, Ermeniler 26 Ağustos 1896'da Osmanlı bankasına saldırdılar. Bu eylem Taşnakların planı üzerine yapıldı. Batılı devletler, banka olaylarında 4.000-6.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü bildirdi. Bu tamamen iftiradan ibarettir. Araştırmacılar, 172 kişinin öldüğünü ortaya çıkarmıştır. İngiliz belgelerine

göre, Türk hükümeti 125 askerin öldüğünü ve 25 kişinin de yaralandığını bildirmişti. Bu belgelerde olaylarla ilgili 300 Müslüman'ın tutuklandığını gösteriliyor.

Nisan 1904'te, Andronik liderliğindeki ikinci Sason isyanı başladı. Ermeni kaynaklarına göre, 11, 16, 22, 2 Mayıs ve 17 Temmuz tarihlerinde 932 Türk öldürülmüş Ermenilerin kaybı ise 19 olmuştur.

3.3.2 Tehcir kanunu

Birinci Balkan Savaşı sırasında(1912), Osmanlı İmparatorluğu büyük zorluklarla karşılaştı. Ermeniler bu durumda Rusların Batı Anadolu'yu işgal edeceklerini ve buradaki illerin Ermenilere verileceğini umuyorlardı. Ermeni-Rus gizli görüşmelerinin planı o kadar harikaydı ki, Ruslar Doğu Anadolu'ya girdiğinde Ermeniler de içeriden ayaklanacaktılar. Ancak bu plan olmadı. Bunun nedeni Alman-Türk ittifakının kurulmasıydı. BBB (Berlin-Bağdat-Basra) demiryolları bitmişti. Alman firmaları Osmanlı Devleti'ne büyük yatırımlar yapmıştı. Bu durumda Almanlar yaptıkları yatırımları koruyacaktılar.

Türkiye 1. Dünya Savaşına Kasım 1914'te Alman-Avusturya bloğunda katıldı. İtilaf devletleri Türkiye'yi bu bloğun en zayıf tarafı olarak görüyorlar ve buna karşı askeri operasyonlar düzenleyip, ek olarak içinde de ustaca Ermeni provokasyonlarını kullanmaktaydılar. Ermeni milliyetçi komiteleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1 Kasım 1914'te Almanya-Avusturya-Macaristan'daki Birinci Dünya Savaşı'na katılmasını Büyük Ermenistan planlarını uygulamak için büyük bir fırsat olarak değerlendirdi. Rusya'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesinden hemen sonra, Taşnak Komitesi Horizon'daki resmi açıklamasını yaptı. Açıklamaya göre: "Ermeniler tereddüt etmeden Antanta Devletlerinin yanındaydı ve tüm silahlı kuvvetlerini Rusya'nın emirine vermeye ve aynı zamanda gönüllü birlikler yapmaya hazırdılar.". Taşnak Komitesi diğer tüm örgütlerine böyle bir talimat verdi: "Ruslar sınırı geçince ve Osmanlı orduları geri çekilmeye başlayınca, Ermeniler her yerde isyan etmeye başlayacaklardır. Osmanlı Ordusu iki ateş arasında kalacaktır.Osmanlıda isyanlar kalktığı zaman Ermeni askerleri savaşlar düzenleyerek ve Türklerle Türklere karşı savaşacaklardır.

Hnçak Partisinin merkez komitesi ayrıca tüm üyelere ve yerel sakinlere, Antanta'nın Kafkasya, Doğu Anadolu ve Kilikya'daki müttefiki olan Rusya'nın kazanmasını sağlamak için gerekli araçları hizmetlerine sunmayı emretti. Anadolu illerinde

Ermeniler tarafından yıllarca özel depolarda, kilise mahzenlerinde ve okul binalarında depolanmış silahlarla donanmış haydutlar askerlerin savaşa yönelmesi nedeniyle savunmasız kalan Türk köylerini yağmalayıp, çocukları, kadınları ve yaşlıları vahşice öldürdü, köprüleri yıktı. Bu arada, Ermeniler, işgal altındaki bölgelerde bile, çaresiz insanlara yönelik katliamlar yaptılar. Söзде "gönüllüler" in bir parçası olarak Rusya'ya yardım ediyorlardı. Bu arada, Ermenilerin Van'daki Müslümanları parçaladıklarını, kayıp olanların yanı sıra 30.000 ceset bulunduğunu ve gömüldüğünü söylemeye değer.

Rus ordusunun Doğu Anadolu'ya girerek, yerel Türklerin Ermeniler tarafından öldürülmesine katkıda bulundu. Rus ordusunda görev yapan Ermeni askerler, yerel Ermenilerle birleştiler ve suçsuz on binlerce sivili öldürdüler. Osmanlı İmparatorluğu Ermeniler tarafından başkaldıran isyanların ve masum insanların katledilmesi sonucunda bazı savunma önlemleri almak zorunda kaldı.

Antanta ülkelerinin propaganda makineleri ve Ermeni milliyetçileri, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde bir milyondan fazla Ermeni'nin öldürüldüğünü kanıtlamaya çalışmaktaydı. Bunun için savaştan önce 2.5 milyon Ermeni'nin burada yaşadığı yalanını uyduruyorlardı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin resmi bilgilerine göre, bölgede savaşa kadar 1,3 milyon Ermeni yaşıyordu. Savaş sırasında yarım milyon Ermeni Türkiye'den Kafkasya'ya ve başka yerlere göç ettirildi. Ölüm sayısının yaklaşık 300.000 olduğu tahmin edilmektedir. Tabii ki, kıtlık, soğuk algınlığı ve s. hastalıklar da dahil. Ermeni yönümlü araştırmacılar ise ölü sayısını abartırken o dönem savaş olduğunu, dolayısıyla açlık, kıtlık, hastalıkların başkaldırdığı, çok sayıda Türkün de yaşamını itirdiyi gerçeğini görmezden gelmektedir.

Osmanlı topraklarında Müslüman nüfusa karşı bir soykırım daha 14 Mart 1915'te Van'da işlendi. İki gün içinde kentin Müslüman nüfusu katledildi ve "ceza"landırıldılar. Rus ordusunun himayesinde, "Ermeni Van Devleti" kuruldu. Van soykırımından sonra, Ermeni ve Rus birlikleri Bitlis'e saldırdı. Ermeniler tarafından Musul'a kadar uzanan geniş bir bölge işgal edildi.

Temmuz 1915'in ortasından bu yana, Ermenilerin bu bölgelerde işlediği suçlarla ilgili hiçbir açıklama yapılmadı. Osmanlı ordusunun mükavemetinden sonra Rus ordusunun geri çekilmesi sonucunda Ermeni nüfusu bu bölgeleri terk etmeye başladı. Rusya ordusu tarafından 200.000 Ermeni Güney Kafkasya'ya götürüldü.

Yukarıda listelenen gerçeklerden aslında 1. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'de Ermenilerinin soykırımı uğradığı deyil yerel Türk nüfusunun soykırım uğradığı sonucuna varılabilir.

Peki neden Ermeniler 24 Nisan'a "Ermeni soykırımı Günü" diyorlar? Çünkü Gerçekler ve belgeler aslında Ermeni göçü kararının Mayıs 1915'te verildiğini gösteriyor. Göç kademeli olarak 2 yıl içinde (1915-1916) yapılmıştır. Şunun açıklamasını ise şöyle verebiliriz. Aslında Ermeniler 24 Nisan'ı bayram olarak kutlamalıydılar. O gün, Ermeniler darbe yapacaktı ve Anadolu'da Ermeni devletinin kuruluş günü olarak 24 Nisan tarihe geçecekti. Ancak Ermenilerin bir numaralı düşman olarak gördüğü Osmanlı Hükümeti savaş günlerinde kendisini bırakmadan mücadele etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun çevik ve açık gözlü askerlerinin faaliyetlerinin sonucunda, Ermenilerin planları ortaya çıkarıldı ve kontrol altına alındı. Ermenilerin hasretle beklediği gün 24 Nisan 1915'te Ermeni komitelerinin ve terörist liderlerin üst düzey yöneticileri dahil 2345 kişi tutuklandı. Ermenilerin Ermeni Devleti bayramı günü onlar için matem günü oldu.

Bundan sonra Ermeni bölücülerinin bölgeden çekilmesi, savaşın ön saflarda güvenli bir şekilde sürdürülmesi ve bölgede barışın sağlanması adına birşeyler apmak zarureti doğdu. Meclis tatilde olduğu için, hükümet 27 Mayıs 1915 tarihinde göç yasası hakkında karar verdi. Bu karar parlamento tarafından 15 Eylül 1915'te onaylandı. Bu yasanın doğru ve adil bir şekilde uygulanmasını sağlamak için iki acil karar alındı. Bunlardan biri insanlarla ilgili, diğeri emlak meseleleriyle ilgiliydi.

"Göç" yasasına göre, burada yaşayan insanlar ülkenin savaşta olmayan başka bir bölgesine taşınmalıydı. Bu aslında bir yer değiştirme hareketi idi ve pratikte savaşan ülkelerde bu tür uygulamalar vardı ve başka bazı ülkeler bu tür yasalarla hareket ettiği görülmektedir. Örneğin, 7 Aralık 1941'de Pearl Harbor'ı Ermeni "Tehcir"e benzemesi açısından misal olarak göstermek mümkündür. O gün Japonya aniden Pearl Harbor'a saldırdı ve Amerikan filosunu yok etti. Japonya'nın bu saldırısından sonra ABD, ülkesinde bulunan Japon vatandaşların Japonyaya yardım edebileceğinden korkuyordu. ABD Başkanı Franklin Roosevelt 19 Şubat 1942'de 9066 sayılı kararla, 2 gün boyunca Japonların Batı Amerika'dan Doğu Bölgesi'ne gönderilmesi emrini verdi. Göçetmek etmek istemeyenlerin zorla yeri değiştirildi. Ülkenin uzak bölgelerinde yerinden edilmiş kişiler için kamp benzeri bir bölge

kuruldu ve Japonlar orda zorla tutuldu. Bu açıdan ABD ve Batı'nın diğer devletleri , Osmanlı İmparatorluğu'nun Tehcir kararını anlamaları gereklidir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi tehcir kararı Osmanlı Devleti'nin zorluklarla, savaş, açlık ve hastalıklarla mücadele ettiği dönemlerde verilmişti. Lakin o günlerde ve o şartlarda yapılabilecek en uygun yöntemlerle göç sorunu halledilmeye çalışılmaktaydı. Tehcir yapıldığı zaman göç ettirilen kişilerin en az zararla bu meseleyi atlatalmaları için kararlar kabul edilmişti.

27 Mayıs 1915 tarihli "Tehcir" ("Göç") yasası ile öngörülmüştür:

- Taşınması gereken kişiler, gittikleri yere güvenle taşınacak.
- Yollarda konforları, can ve mal güvenliği sağlanacak.
- Göçtükleri yerlere tam yerleşene kadar her türlü geçim ve gıda yardımı yardım sağlanacaktır.
- Finansal durumlarına uygun olarak, mal ve arazi ile temin edilecekler.
- Hükümet tarafından evler tesis edilecektir.
- Çiftçilere tohum ve sanatçılara ise alanlarına uygun ilgili araçlar gereçler sağlanacaktır.
- Yanlarında satın alamadıkları malların karşılığı malla ödenecektir. Eğer mal temin edilemezse karşılığı tutarında için para ödenecektir.
- Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan Ermenilere ait gayrimenkul listesi tutulacak, bunların fiyatları ve miktarları tespit edilerek göçmenlere verilecektir.
- Göç ettirilenlerin kullanımında olan tarafından zeytinlik, dut bahçeleri, portakal bahçeleri, meyve bahçeleri, dükkanlar, fabrikalar, depolar ve diğer gelir getirebilecek müesseselere kiralanacak yada satılarak elde edilen gelirler mülk sahiplerine verilecekti.

Kanun ağır şartlarda olmasına rağmen, insani ve vicdani sorumlulukla yerine getirilmeğe çalışıldı. İçişleri Bakanlığının, 7 Aralık 1916'da verdiği rapora göre 703.000 kişi göç ettirildi. Ancak, sert kış ve savaş, karayolu ve ulaşım olanakları, yiyecek ve ilaç eksikliğinin bir sonucu olarak, 300.000'inin yolda ve yeni yerleşim öldürüldüğünü yerlerinde bildirildi (Qazıyev,2009,72).

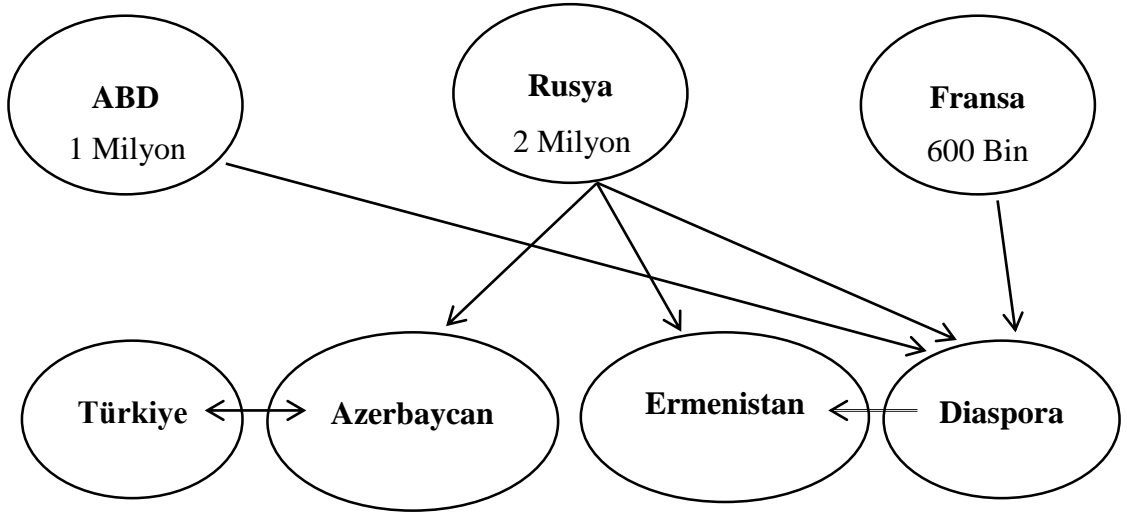
Osmanlı Devleti'nin geç de olsa 14 Mayıs 1915'te Ermenilerin yerini değiştirmesiyle ilgili verdiği karar milyonlarca Türk'ün hayatını kurtarmasına ve devlet güvenliğinin

güçlendirmesine yardımcı oldu. Bundan sonra, Türk ordusu oluşabilecek endişeleri geri bırakarak ön cephelerde mücadele edebildi. Türk milleti büyük bir yıkımdan bu kararlarla kurtarıldı.

Ermeni Meselesi aslında ilk gündem dışı devletlerin Ermenileri kışkırtmasıyla ortaya çıktığı gibi daha sonradan da Türkiye'ye karşı propaganda aracı olarak sürekli bu devletler tarafından gündemde tutulmuştur. Ermeni diasporası 24 Nisan 1965'te ilk defa 1915 olaylarıyla ilgili küresel ölçüde bir anma etkinliği gerçekleştirdi. Bu kapsamda ABD, Fransa, Lübnan, Yunanistan ve Güney Amerika ülkeleri de dahil olmak üzere Ermenilerin sık yaşadığı ülkelerde gösteriler, yürüşler anma törenleri yapıldı. Ermenilerin örgütlenmesiyle hayata geçen bu etkinlikler buldukları ülkelerin de desteğini alarak daha geniş boyutlara ulaştı.

Ermeni olayları üzerinden ABD ve diğer Avrupa devletleri Türkiye'ye açık baskı yapsalar da Rusya bu konuda özellikle titiz davranmayı tercih etmektedir. Birçok Avrupa devletlerinin parlamentolarında Ermeni meselesinin soykırım olarak resmen tanınmasına rağmen Ermeni diasporasının en yoğun olduğu Rusya'da soykırım iddiaları üzerinden açık açık propagandalar yapılmamaktadır. Bunun en büyük nedeni gibi Rusya'nın jeopolitik konumu ve bölgede üstlendiği hegemonluğunu kaybetmek istememesi olarak gösterilebilir. Çünkü Rusya'nın Ermenistan'la toprak sorunu yaşayan aynı zamanda Türkiye ile de tarihi bağlarla bağlı olan Azerbaycan'la sınırı bulunmaktadır. Açık açık yapılacak soykırım propagandası Azerbaycan'ın tamamen Türkiye eksenine kaymasına neden olabilir. Ayrıca Rusya'nın kendisinin sorun yaşadığı Gürcistan Devleti'nin de Türkiye ile sınırı bulunmaktadır. 2008 Savaşı'nda görüldüğü gibi her hangi bir kriz yaşandığı zaman Türkiye ile ilişkilerinin sorunlu olması Ermenistan'ın ve aynı zamanda Ermenistan'da çok sayıda askeri üsleri ve yatırımları bulunan Rusya'nın da zarar görmesine neden olabilir. Bu nedenlerden dolayı Rusya'nın bulunduğu bölgede hegemonyasını koruması adına açık açık Ermeni soykırımı propagandası yapmaması anlaşılmalıdır.

Ermeni meselesinin Rusya ve diğer yabancı devletler tarafından diasporayı kullanarak nasıl baskı aracı haline getirildiğini aşağıdaki şemayla özetleyebiliriz.

Şekil 3.1: Yabancı Devletlerin Ermenistan ve Diaspora üzerinden Türkiye ve Azerbaycan'a Etki Şeması

Yukarıdaki şemada bugün Ermeni diasporasının en yoğun olduğu 3 ülkenin diaspora üzerinden Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'a etki etme şekilleri yer almaktadır. Rusya bu gün Ermenistan'a yapılan yatırımların büyük kısmında pay sahibidir. Özellikle askeri, enerji, telekomünikasyon ve s. önemli alanlar hepsi Rusya'nın kontrolündedir. Bu Rusya'ya Ermenistan'ın içişlerine doğrudan müdahale edebilme fırsatı verse de Rusya dışında diğer ülkeler doğrudan Ermenistan üzerinde yaptırımda bulunamamaktadırlar. Bunun nedeni ilk olarak ortada Rusya faktörünün olmasıdır. Diğer sebepler ise direk herhangi müdahelenin bu ülkelerin üstlendiği demokratik imaja aykırı olması ve Türkiye ile Azerbaycan'la olan ilişkilerine de tamamen zarar vermek istememelerinden kaynaklanmaktadır. Bu ülkeler doğrudan diaspora ile bağlantı kurarak, özellikle diasporaları finanse ederek yeri geldiğinde onları Türkiye ve Azerbaycan'a karşı kullanmaktadırlar. Aslına bakıldığında bu gün Ermenistan'ın ve Ermeni diasporasının Türkiye'ye karşı iddialarının bağlı buldukları ülkelerin izin verdikleri boyutların dışına çıkmadığı görülmektedir.

Bugün ABD, Fransa, Almanya, İngiltere gibi güçlü batılı devletler aynı zamanda Ermeni diasporasının da en güçlü olduğu devletlerdir. Yaklaşık bin civarında kuruluşu olan Ermeni Diasporalarından en büyüğü AAA (Armenian Assemly of America) dır. ABD aynı zamanda diğer ülkelerde bulunan Diaspora Ermenilerinin de başını temsil etmektedir. Ermeni diasporasının çeşitli propaganda vasıtalarıyla yaptıkları kampanyalar, Türkiye'ye karşı oluşan bloğun amaçlarına hizmet

etmektedir. Bugün bu Ermeni meselesi Almanya, Arjantin, Belçika, Fransa, Hollanda, İsviçre, İsveç, İtalya, Kanada, Slovakya, Uruguay, Lübnan, Yunanistan ve Polonya olmak üzere 15 ülkeye Türkiye'nin 1915 yılında Ermenilere soykırım yaptığı resmen kabul ettirmiştir (tasam.org, 2019).

3.4 Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Sonra Gelişen İlişkiler

Türkiye'nin Sovyetlerin dağılmasının ardından ortaya çıkan Kafkasya Cumhuriyetleriyle ilişkilerini geliştirmek isteklerine Azerbaycan ve Gürcistan'dan olumlu karşılık gelse de Ermenistan sıcak ilişkilerin kurulmasına olumlu yanaşmadı. Ermenistan Türkiye'nin arazi bütünlüğüne karşı birtakım iddialarda bulunurken aynı zamanda Türkiye'nin bölgesel rakibi ile aynı ittifakta yer aldı.

Çağdaş Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilk temasların tarihi 1988 yılına denk gelmektedir. O yıl Gümrü civarında ortaya çıkan yıkıcı deprem sırasında, Türkiye Ermenistan'a büyük yardımlarda bulundu (Lütem, 2014, 2).

Depremden kısa süre sonra bir Türk gazetecinin Erivan'ı ziyareti Ermenistan'da protesto edildi ve Türk gazetecilerin 1990 yılına kadar bu ülkeye seyahat etmeleri yasaklandı. Türkiye'de bulunan Ermeni Katolikos lider Galustyan'ın ölümünden sonra 1990'da Türkiye Büyükelçisi Volkan Vural Ermenilere başsağlığı mektubu yolladı. Bu davranış ülkeler arasında bir yakınlaşma yarattı. Bu Ermenistan'ı ziyaret eden Türk gazetecilerin yasaklanmasının ortadan kaldırılmasına neden oldu. O yıl Ermenistan Cumhurbaşkanı seçilen Levon Ter-Petrosyan, Türkiye ile ekonomik ilişkiler kurmaya niyetli olduğunu açıkladı ve hemen ardından Moskova'da Ermeni ve Türk işadamları arasındaki ilişkilerin temelini attıran müzakerelere başladı (Vəliyev,2009,8).

1991 yılının Nisan ayında Erivan'a giden Volkan Vural, Ter-Petrosyan'la bir araya geldi ve iki taraf arasında iyi komşuluk ilişkileri kurmak için sözleşmeli bir plan yapıldı. Bu ziyaretin ardından Ermenistan heyeti, Başbakan Yardımcısı Ekrem Pakdemirli tarafından kabul edildi ve yine 1991 yılında Orta Asya'yı ziyaret eden bir Türkiye heyeti de Ermenistan'ı ziyaret etti. Türkiye, 16 Aralık 1991'de herhangi bir şart olmaksızın Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıdı (Görgülü, 2008, 4-6).

Ermenistan Karadeniz'e çıkışı olmamasına rağmen, 25 Haziran 1992 tarihinde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatına üye olarak davet edildi. Aynı yıl Türkiye ile Ermenistan arasındaki Kars-Gümrü demiryolu hattı açıldı(Vəliyev, 2009,9).

3.4.1 Sınırların tanınması

23 Ağustos 1990 yılında Ermenistan tarafından kabul edilen, Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. Maddesinde “Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da Ermenilere karşı işlenen uluslararası soykırımın tanınması” meselesine yer verilmesi ilişkileri olumsuz etkiledi. Ayrıca Ermenistan bu maddede Türkiye'nin Doğusunu Batı Ermenistan diye tanımlayarak dolaylı yolla hak ileri sürdüğünü belli etdi. Aslında yıllar sonra akamete uğrayacak olan protokollerin başlıca nedenlerinden biri de bu kabul edilecektir (Lütem, 2014, 3).

Bağımsızlık Bildirgesinin kabulünden bir süre sonra ise Ermenistan parlamentosu Şubat 1991'de açık açık Kars Antlaşmasıyla belirlenen sınırları tanımadığını beyan etti (Aslanlı,2015,188).

Ermenistan'ın bu maddeleri “Büyük Ermenistan” projesi kapsamında Türkiye'ye yönelik politikalarının bir parçası olan 4T Planı çerçevesinde kabul ettiği söylenebilir.“4T Plan”ını açıklaması şöyle yapılmaktadır:

- *Tanıtmak-Ermeni soykırımını tüm vasıtalarla dünyada tanıtmak ve kabul ettirmek;*
- *Tanıttırmak-Dünyada kabul ettirildikten sonra Türkiye'nin de kabul etmesini sağlamak;*
- *Tazminat-Dünyaya ve Türkiye'ye soykırım kabul ettirildikten sonra tazminat almak;*
- *Toprak-Planın son aşamasında ise Türkiye'den toprak talebinde bulunmak (Cabbarlı, 2012, 224).*

3.4.2 İlk diplomatik temasların kurulması

Ermenistan'ın bağımsızlığının Türkiye tarafından tanınmasından sonra, bu ülkenin diplomatik temsiline Erivan'da bir büyükelçi atandı. Ancak, büyükelçi Ermenistan'a gelmeden önce, Türkiye tarafı, Ermenistan'dan onlara karşı iddiaların bulunmaması üzerine resmi yazı istedi. Ermenistan bu talebi kabul etmedi. Hal böyle olunca 1992 yılında Türkiye, Erivan'ın iki ülke arasındaki mevcut sınırları tanıdığını kabul edene

kadar Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurmamaya karar verdi. Bu karara rağmen, iki ülke arasında gayri-resmi ilişkiler devam etmekteydi (Görgülü, 2008, 7).

Ermeni tarafı, bazı Türk işadamlarını Erivan'a davet etti ve onlardan Trabzon limanının genişleterek Ermenistan'ın hizmetine verilmesi için Türkiye Hükümetiyle aralarında arabuluculuk yapmalarını istedi. Bazı Ermeni işadamları Türkiye'ye geldi ve bu konuyu Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ile görüşdüler, lakin bu teklif Türkiye tarafından kabul edilmedi (Vəliyev, 2009, 9).

Türkiye, 1992 yılında Ermenistan'a 100.000 ton buğday yardım yapmıştır. Bunun dışında AB'den Ermenistan'a gönderilen insani yardım malzemelerinin Türkiye üzerinden taşınmasını sağlamış, enerji krizi yaşadığı dönemlerde yardım anlaşması yapılmıştır. Lakin, 1992'lerin ortalarından bu yana, Ermeniler tarafından Dağlık Karabağ'a yönelik saldırılarını arttırılması Türkiye'nin itirazlarına sebep olmuş, Ermenistan'a ilişkilerin kesileceğine dair uyarı göndermiştir. Ermenistan'ın İşgalcilik politikalarını sürdürmesi anlaşmaların ve yardımların iptal edilmesiyle sonuçlanmıştı (Cafersoy, 2001, 129).

O dönem Türkiye ile ilişkiler konusunda Ermenistan yönetiminde farklı yaklaşımlar sergilenmekteydi. Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan, Azerbaycan ile devam eden savaşı dikkate alarak ülkenin muhtemel çöküşünü önlemek için Türkiye ile geçmişi arkada bırakarak Ankara ile siyasi ve ekonomik bağlarını güçlendirmek istemekteydi. Ermenistan Ancak hem radikal Ermeni milliyetçileri hem de Ermeni lobileri Ter-Petrosyan'ın bu planlarına karşı çıktı. Türkiye ile ilişkileri bozmak istemeyen Petrosyan AGİT üyeliğine kabul olurken Türkiye'nin arazi bütünlüğünü tanımayı kabul etti (Vəliyev, 2010, 9). Daha sonra Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın cenazesine katılmak için Türkiye'ye geldi. Aynı zamanda 1995 yılında yapılan anayasaya tartışmalı araziler maddesinin salınmasını engelledi. Aslında Petrosyan'ın Türkiye ile iyi geçinmesinin ardında onun Azerbaycan'a daha fazla yaklaşmasını engellemek olduğu bir gerçektir (Lütem, 2014, 6).

1996 yılında tekrar Cumhurbaşkanı seçilen Levon Ter-Petrosyan Karabağ'ın ayrı devlet olması, Minsk Grubu'nun bazı önerilerini kabul etmesi, Karabağ sorununun aşamalı çözümüne ılımlı bakması nedeniyle Başbakan Koçaryan'la daha sonra da Meclis üyeleri ile ters düşerek istifa etmek zorunda kaldı (Lütem, 2014, 5).

Türkiye ile Ermenistan arasındaki gerilim, Robert Koçaryan'ın iktidara geldiği 1998 yılından itibaren daha da arttı. Koçaryan, Ermenistan'ın dış ve güvenlik politikasının önceliğini “soykırım” olarak ilan etti.

3.4.3 Sınırların kapatılması

Yirminci yüzyılın 90'lı yıllarda Ermenistan'ın Türkiye'ye olan talepleri ve Dağlık Karabağ'ı işgal etmesi Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde önemli bir rol oynadı. SSCB'nin çöküşünden önce, Türkiye Dağlık Karabağ meselesini SSCB'nin iç meselesi olarak gördüğü için müdahale etmemeyi seçmişti. SSCB'nin dağılmasından sonra ise Türkiye, ilk aşamada Dağlık Karabağ meselesinde tarafsız kalmak ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında arabuluculuk yapmak istedi. Ancak, Türkiye'nin tarafsız bir arabulucu olma girişimleri uzun sürmedi, çünkü Ermenistan'ın işgalini sürdürmesi Türk halkının hükümete tepkilerine yol açtı. Özellikle halkın baskısı, Ankara'nın Bakü'ye daha fazla desteğini sağlamasına yol açtı.

Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgelerin işgali, Türk halkında Ermenistan'a sert tepkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Muhalefet partileri, özellikle Milliyetçi Hareket Partisi, Türk Hükümetinin tarafsızlık politikasını eleştirdi ve Ermenistan'a yönelik yaptırımların başlatılmasını talep etti. Hükümet, Türk halkı arasındaki memnuniyetsizliğin artması karşısında Ermenistan'a karşı olan politikalarını sertleştirdi. Turgut Özal dönemin Başbakanı Süleyman Demireli Ermenistanın işgalci tavırları karşısında sessiz kalmakla suçladı. Demirel ise Türkiye'nin soğukkanlı yaklaşımının Dünya tarafından yanlış anlaşılması gerektiğini bildirmişti (Aslanlı, 2015, 190).

Ermenistan Kelbecer'i işgal etmesinin ve Nahçıvan'a karşı işgalci planlar düşünmesinin sonucunda Türkiye bu ülkeye karşı zorunlu yaptırımlar uygulamaya başladı. İlk olarak Türkiye, Türkiye ve Ermenistan arasında bulunan Alican sınır geçiş noktasını kapattı. Ermenistanın Kelbeceri işgal etmesinin ardından 3 Nisan 1993 yılında Türkiye Ermenistan'la, zaten zayıf olan ilişkilerini daha da kısıtladı. Devamında hava koridorunu kapatıldı. Kelbecer'in işgalinin sınırları kapatılmasının önünde tek engel olmadığını da belirtmek gerekir. Türkiye o dönem Ermenistan'dan “soykırım” iddiasından ve Türkiye'nin mevcut sınırlarına şüpheyle yaklaşmasından vaz geçmesini, dahası, Nahçıvan ve Azerbaycan'ın diğer bölgesi ile koridorun açılmasını talep ediyordu (Asker, 2015, 61).

Ardından 5 Nisan 1993'te Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Ermenistan üzerinden Ermenistan'a yapılan tüm insani yardımların askıya alındığını ve izinsiz geçiş uçakları vurma yetkisi bulunduğunu açıkladı. Daha sonra Türkiye ile Ermenistan arasındaki demiryolu da kapatıldı. Türkiye'nin sınırları Dağlık Karabağ'ın işgali nedeniyle kapatmış olsa da, sınırlarını açmak için başka koşullar ileri sürmüştü. Türkiye'nin Ermenistan sınırlarını açması için ileri sürdüğü önemli şartlar aşağıdakilerdi:

- *Ermenistan 1915 olaylarının uluslararası alanda "soykırım" olarak tanıtılması için yapılan sözde soykırım saplantılarından kurtulmalıdır. İlaveten bu mesele politik olarak değil tarihi mesele olarak Türk ve Ermeni tarihçilerin ve tarafsız tarihçilerin bir araya gelmesiyle araştırılmalıdır.*
- *Türkiye aleyhine toprak iddialarından vazgeçmeli ve Ağrı Dağı'nı sembolü kaldırmalıdır.*
- *Dağlık Karabağ ihtilafını Azerbaycan'ın teklif ettiği çözüm önerisi çerçevesinde çözmeyi kabul etmelidir.*
- *Nahçıvan-Azerbaycan arasında geçiş yolunu açmalıdır (Vəliyev, 2010, 11).*

3.4.4 Açılım sürecine kadar gelişen olaylar

Sınırların kapalı olduğu sürede diplomatik ilişkilerin kurulmamasına rağmen diğer alanlarda ilişkiler sürdürülmekteydi. 1997'de, Türkiye ve Ermenistan işadamları bir araya gelerek, iki ülke arasında ticari ve politik ilişkileri geliştirmek adına Türk-Ermeni Ticaret Şurası kuruldu. Kasım 1999'da, Türkiye Tarım Bakanı Mehdi Aker, sui-kast sonucu öldürülen Başbakan Vazgen Sarkisyan'ın cenazesine katılmak için Ermenistan'a gitti. 9 Haziran 2001'de, ABD'nin de arabuluculuğuyla, Ermenistan ile Türkiye arasında ilişkileri geliştirmek için Türkiye-Ermenistan Uzlaşma Komisyonu (TARC) kuruldu (Lütem, 2014, 8).

Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan'a 28-29 Haziran 2004 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenecek olan NATO Zirvesi'ne katılması için resmi davet yollandı. Lakin Ermenistan Cumhurbaşkanı Türkiye'nin bu adımına olumsuz cevap verdi. Ardından Bilgi Üniversitesi'nde "İmparatorluğun Son Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunu" adıyla konferans geçirildi. Bu toplantının devamında Türkiye'nin çeşitli kuruluşlarında Ermenistan-Türkiye

ilişkilerini geliştirmek adına çeşitli sempozyumlar, konferanslar düzenlenmeye başlandı (Akçay, 2011, 27).

Türkiye Başbakanı tarihi gerçeklerin araştırılması, gün yüzüne çıkartılması için Koçaryan'a mektup yollayarak işbirliği teklif etmiştir. 2004 yılında Viyana Ermeni-Türk Platformu ve Türk Ermeni Barış Komisyonu gibi diyalog çalışmaları başlatılmıştır (Akçay, 2011, 27).

Türkiye'nin bu adımlarına karşın Ermenistan Türkiye aleyhine eline geçebilecek her fırsatı değerlendirmeye çalışmaktadır. Uluslararası arenada soykırım üzerinden baskı oluşturma faaliyetleri dışında Türkiye'nin en büyük sorunu olan PKK terör örgütü de Ermenistan tarafından desteklenmektedir. Mayıs 1997'de Kuzey Irak'ta PKK'nin patlattığı Türk helikopteri Ermenistan'ın temin ettiği füzeyle vurulmuştur. 6 haziranda açıklama yapan Genelkurmay Başkanı Genel Sekreteri Erol Özkasnak kesin istihbarat bilgilerine dayanarak Ermenistan'ın PKK'yı eğittiğini ve onlara füze ve s. silahlar verdiğini söylemiştir. 2008 yılında Kuzey Irak'ta PKK'ya karşı düzenlediği operasyonda kaçan teröristlerin İrana oradan ise Ermenistan'a kaçtığı bilgisi elde edilmiştir (Aslanlı, 2015, 193).

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ticaret ilişkilerine sınırların kapalı olmasına rağmen üçüncü ülkelerden aracılığıyla devam ettirilmektedir. Türk malları Ermenistan'da satılıyor ve Ermeni işadamları kolaylıkla Türkiye'ye vize alabiliyor. İran ve Gürcistan toprakları üzerinden ticaret devam ettiriliyor. İki ülke arasındaki ticaret hacmi 1993 yılında 4,5 milyon dolar iken, 1997'de 30 milyon, 2007'de 120 milyon, 2008'de ise 200 milyon dolara kadar yükseldi. Ayrıca iki ülke arasında İstanbul-Erivan, Antalya-Erivan uçuşları ve Erivan-İstanbul, Antalya-Erivan otobüs güzergahları açılmıştır. Türkiye'de binlerce Ermeni vatandaşı yasadışı olarak çalışıyor. Abdullah Gül'ün Ermenistan'ı ziyareti sırasında, Türkiye Unit Grubu ile Ermeni Elektrik Şirketi ile Ermenistan Enerji ve Sanayi Bakanlığı arasında elektrik alımı konusunda sözleşme imzalanmıştır. Ermenistan ve Türk GSM şirketleri arasında dolaşım hizmetleri hakkında anlaşmalar imzalanmış ve Ermeni şirketleri de bu dolaşım hizmetini zaman zaman işgal altındaki Azerbaycan topraklarında da kullanmaktadırlar (Vəliyev, 2009:12).

4. 2002 SONRASI GELİŞEN TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE AÇILIM SÜRECİ

4.1 Türkiye'nin Yeni Dış Politika Stratejisi ve Ermeni Açılımı

2002'den başlayarak, Türkiye'nin geleneksel dış politikası radikal bir değişim geçirmekteydi. Bu politikalar, daha önce Cumhurbaşkanı ve Başbakanın Başdanışmalığını yapmış sonradan ise Türkiye Dışişleri Bakanı olan Bakan Ahmet Davutoğlu'nun "sıfır" sorun stratejisinin temelini oluşturmaktaydı. Davutoğlu komşularla yaşadığı sorunlardan dolayı Türkiye'nin kısırıldığını ve hareket alanının azaldığını, bölgesel güç ola bilmek için ise komşu ülkelerle sorunun giderilerek sıfıra indirgenmesi gerektiğini düşünüyordu. Muhalefet partileri ise bu açılımın sebebinin Avrupa Birliği ve ABD'nin baskıları olduğunu söylemekteydi.

Sebebinin ne olduğu tartışmalı olsa da, AK Parti Hükümeti Ermenistan'la uzun yıllardır devam eden sorunları çözmeye adına "normalleşme" adı altında süreç başlattı. Bu adıma milliyetçi çevreler ve Azerbaycan tarafından tartışmalı yanışılsa da Hükümet ikili ilişkileri geliştirerek Türkiye'nin Ermenistan politikasında daha etkin konuma gelmesini hedeflemekteydi. Meseleye pragmatik yaklaşma taraftarı olanlar da vardı, Ermenistan'a güvenilmemesi gerektiğini düşünenlerde. Sebebinin ve sonucunun ne olacağından asılı olmayarak 2007 yılından gizli görüşmeler halinde başlayan bu mesele son yıllarda Türkiye Ermenistan ve Türkiye Azerbaycan arasında yaşanan en büyük hareketlilik sürecini başlattı.

2002'den bu yana ilişkilerin normalleşmesi süreci yalnızca Ermenistan'a karşı değil, aynı zamanda Türkiye'deki Ermenilere karşı da yönelmişti. Bu anlamda, Türkiye'deki Ermenilerin hakları, siyasi partilerin propaganda programlarına dahil edildi, Sivil Toplum Kuruluşları ve araştırma merkezleri, Türkleri ve Ermenileri uzlaştırmanın yollarını bulmak için raporlar hazırladı ve gazetelerde, Türkleri ve Ermenileri uzlaştırmak için çok çeşitli makaleler ve haberler yayınladı. Türkiye'deki Ermeni kiliseleri yenilendi. Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi sadece politikada değil, kültür, spor ve diğer alanlarda da devam etti. Hükümetin iç ve dış politikada attığı bu adımlara paralel olarak, Türkiye'de Ermenistan ve Ermenilerle

ilişkilerin normalleşme sürecinin destekçilerinin sesleri giderek arttı (Akçay, 2011, 26).

4.2 Protokollere Götüren Süreç ve Hazırlanma Aşaması

Normalleşme meselesi ortaya çıktığından beri oldukça hassas yönleri olan bu konuda nasıl nasıl yol izleneceği herkes için merak konusuydu. Türkiye'de sadece ilişkilerin normalleşmesinin sebepleri hakkında değil aynı zamanda yolları hakkında ciddi tartışmalar başlamıştı. Ermenistan ile ilişkilerin "normalleşmesi"nin nasıl yapılacağıyla ilgili ciddi fikir ayrılıkları mevcuttu. Normalleşmenin nedenlerinden daha büyük sorun nasıl yapılacağıydı. Farklı gruplar meseleye farklı açıdan bakarak bu sürece ilişkin fikirler söylemekteydiler. İlk olarak "normalleşme" sürecinin herhangi bir önkoşul ileri sürülmeden hayata geçirilmesinin gerektiğini düşünenler vardı. Böyle düşünenler Ermeni halkının 1915 olaylarından dolayı Türkiye'ye güvenmediği ve bu güvensizliği kaldırmak için, Türkiye "tarihsel gerçeği" kabul etmesi gerektiği tezini savunmaktaydılar. Ermenistan'a uygulanan ambargolar kalkmalı ve Dağlık Karabağ meselesi Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi için ön şart olmamalı idi. Bu grubu Türkiye halkının çoğu kısmı desteklemese de medyaya en fazla ses getirmeyi başarmaktaydılar. Buna sebep Türkiye'deki özellikle sol ve liberal görüşlü Türk gazetecilerin onların sırasında olması idi .

Bazı kişiler ise Türkiye'nin 1915 olaylarının "soykırım" olarak tanınmasını, diğerlerinin aksine, desteklemiyor lakin Karabağ'ın diplomatik ilişkiler kurma ve iki ülke arasında sınırlar açmanın ön şart olmasını istememeleri yönünde fikirleri öncekilerle üst üste düşüyordu.

Başka bir gruba göre, sınırlar 16 yıl boyunca kapalı kalması zaten beklenen sonucu vermemişti. Bu politikaların yakın gelecekte her hangi sonuç vermesi beklenmemekteydi. Bu nedenle Türkiye bu politikayı değiştirmeliydi. Eğer Türkiye Ermenistan'la sınırını açarsa, Ermeniler Türkiye'ye güvenir, Türkiye'yi kendi güvenliğine tehdit olarak algılamaz ve sonuç olarak Türkiye Ermenistan'da daha etkin konuma gelir. Bu aynı zamanda Rusya ve İran etkisinden kurtulan Ermenistan'la Dağlık Karabağ sorunun yoluna koyulmasını da mümkün kılar.

Diğer bir gruba göre ise Türkiye, Ermenistan soykırım iddialarından ve Karabağın işgalinden vazgeçmediği sürece Ermenistanla ilişkiler kurmaktan çekinmelidir. Diğer

gruplarla karşılaştırıldığında, bu fikrin siyasi partiler ve halk arasında pek çok destekçisi var. Fikir ayrılıkları sadece vatandaşlar arasında değil zaman zaman hükümet ve hatta devlet memurları arasında ortaya çıkmaktadır (Vəliyev,2009,14-15).

Normalleşme süreci çerçevesinde 2007’de başlayan bu gizli görüşmeler, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan’ın Türkiye-Ermenistan futbol maçı için Abdullah Gül’e davet edilmesiyle ve ABD Başkanı Barack Obama’nın Türkiye’ye yaptığı ziyaretle daha açık hale gelmeye ve yoğunlaşmaya başladı (Özbay, 2011:5).

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Eylül 2008’de Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın daveti üzere Erivanı ziyaret etti. “Futbol Diplomasisi” adıyla tarihe yazılan bu olay yabancı devletlerde ve medyada geniş yankı buldu. Bu davet bu güne kadar Ermenistan’ın ilişkileri geliştirmek adına atıldığı en somut adım olarak nitelendirilebilirdi. Uzmanlara göre Güney Kafkasya’yı etkileyen 2008 Ağustos olayları bu adımın atılmasında en büyük etkendi. Ağustos olayları Ermenistan Rusya arasında Gürcistan üzerinden sağlanan ulaşımın kesilmesine sebep olmuştu. Ermenistan büyük güvenlik korkusuyla baş başa kalmıştı. Rusya’dan aşırı bağımlı olması olağan savaş durumunda Ermenistanı ciddi tehditle yüz yüze bırakırdı. Bu zaman Ermenistan’ın dış dünya ile ilişkisi vasıtası sadece İran ile sınırlanacaktı. Bu durum Ermenistan’da üslerini bulunan Rus askerlerinin de ihtiyaçlarını temin etme konusunda sıkıntıyla karşılaşmasına sebep olmuştu. Bu koşulların gereği olarak Serj Sarkisyan Cumhurbaşkanı Gül’ü Erivan’da oynanacak Ermenistan-Türkiye arasında Erivan’da oynanacak futbol oyununu seyretmeğedavet etti. Bu davete Abdullah Gül’ün nasıl cevap vereceği merakla beklenmekteydi. 2008 yılı Ağustos ayında Cumhurbaşkanlığından yapılan açıklamada Sarkisyanın maç davetine ilişkileri geliştirmek adına olumlu fırsatlara vesile olacağı için müspet yanıt verildiği bildirilmişti (Aslanlı, 2015:197)

Dünyanın merakla beklediği gün nihayet geldi. 6 Eylül 2008 tarihinde Gül’ün Erivan ziyareti gerçekleşti. Cumhurbaşkanı Gül’ü havalimanında Edward Nalbandyan ve diğer devlet yetkilileri karşıladı. Ordan Türk Milli Takımı’nın kaldığı otele geçerek takımla görüşme yapan Gül’un konvoyu yol boyu Ermeni protectocular tarafından ıslıklandı. Ermenistan Devlet Başkanlığı sarayının önünde de Gül’ü protestosular karşılayarak aleyhne pankartlar açmıştı. Serj Sarkisyan’la süren 1 saatlik buluşmanın ardından basın açıklaması yapan Gül davetden ve ziyaretten dolayı memnunluğunu

dile getirmişti. Gül, açıklmasında Kafkasya'daki genel durumun ele alındığını ele Kafkasya'nın, istikrar, huzur ve barışa kavuşması yönünde fikir alışverişinde bulduklarını bildirmişti. Ayrıca iki ülke arasındaki sorunların giderilmesi yönünde irade sergilediklerini ve bu görüşün yeni başlangıçlara vesile olacağını umut ettiklerini ifade etmişti. Fakat ondan sonra konuşan Serj Sarkisyan bu konularda tek kelime etmemiş sadece görüş için teşekkür etmiş ve Abdullah Gül'ün de kendisini İstanbul'a Türkiye-Ermenistan maçını izlemek için İstanbul'a davet ettiğini söylemişti. Ardından Cumhurbaşkanı ve heyetler Gül'ün şerefine düzenlenen akşam yemeyine katılmışlardı. Burada ise özellikle Azerbaycan halkının itirazlarına sebep olan olay başvermişti. Yemek zamanı Ermenistan'ın ünlü sanatçısı Civan Gasparyan'ın konser gösterisi olmuş, konserde milli Azerbaycan şarkısı olan ve Ermenilerin sahiplenmeye çalıştığı Sarı Gelin türküsü seslendirilmişti. Yemeğin ardından Cumhurbaşkanı'nın maçının oynanacağı Hrazdan Stadyumu'na geçmişler. Maçı stadyumda kurşun geçiremeyen güvenli camın ardından izlemişlerdi. Ermeniler Türk Milli Marşın okunduğu sırada marşa saygısızlık yaparak ıslıklar çalmış maç boyunca Türkiyeyi aşağılayan ve suçlayan pankartlarla tezehuratlar yapmışlardı. Bu sefer sırasında sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" bayraklarının açılması Azerbaycan halkının ve yetkililerini itirazlarına sebep olsa da Türk yetkililerinin ve özellikle medyasın pekte dikkatini çekmemiştir (Aslanlı, 2015:200).

Abdullah Gül'ün bu ziyareti Azerbaycan'da sıcak karşılanmamakla birlikte Türkiye kesiminde de bazı itirazlara sebep olmuştu. Özellikle ziyaretten sonra Gül Türkiye tarafına yapılan saygısızlıklardan sorumlusu gibi gösterilerek ciddi polemikler yaşanmaktaydı.

Her yıl sözde Ermeni Soykırımının anım günü sayılan 24 Nisan'dan iki gün önce, 22 Nisan 2009'da Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi için "Yol Haritası" planının hazırlandığı açıklanmıştır. İki ülkeni bir birine karşı düşmanlığının yüksek olduğu ve halkların bu meseleye hassas yaklaşması göz önüne bulundurularak, siyasetçiler ve diplomatlar bu süreçte karşılaşılabilecek sorunları önlemek adına "sessiz bir diplomasi" seçmiştiler. Buna rağmen Protokoller açıklandıktan sonra bile, her iki taraftan gelen olumsuz tepkiler sonucunda sürecin başarılı sonuçlanması zorlaştı. Muhtemeldir ki, bu sessiz süreç açıkça devam etseydi, bu protokollerin sadece onaylanması değil hazırlanması ve imzalanması da hayata geçmezdi.

"Yol Haritası" protokolünün 24 Nisan gününden 1 gün önce açıklanmasının amacının ABD Başkanı Barack Obama'nın 24 Nisan da "soykırım" ifadesi işletmesinin karşısını almak olduğu düşünülmektedir. Fakat Obama 1915 "Soykırım" yılın etkinlikleri için İngilizce soykırım kelimesini kullanmasa da Ermenilerin soykırımını ifade etmek için kullandıkları "büyük felaket" anlamına gelen "metz yegen" terimini kullandı. Yani, Obama Ermeni dilinde "soykırım" kelimesi ifade etti. Buna rağmen Obama'nın, İngilizce soykırım ifadesinin kullanmaması Türk yetkililerce Yol Haritasının sürecinin başarısı olarak değerlendirdi.

Hangi tarihte onaylandığı bilinmese de 31 Ağustos 2009'da Yol Haritası protokollerinin açıklanmasından tam 4 ay sonra İsviçrenin Bern kentinde protokollerin metni açıklandı.

Bir protokolün ortaya çıkması için 3 önemli süreçten geçmesi gerekir. İlk tartışılıp, müzakere edilip, hazırlanması. İkinci olarak imzalanması ve son olarak da onaylanması. Daha sonra 6 haftalık bir süre içinde siyasi çevrelerde tartışılır ve 6 haftadan sonra onaylanması için parlamentoya sunulur. İmza tarihi gösterilse de onay tarihi serbesttir ve gösterimemektedir. Yani taraflar protokolleri onaylama konusunda serbesttir. Bu, aynı zamanda taraflardan birinin, isterse parlamentodaki protokolü onaylayamayacağı da anlamına geliyor. Aslında, ikili devlet ilişkilerinin kurulmasında Bakanlar Kurulunun onayı yeterlidir. Ancak bu durumda her iki ülkenin hükümeti protokollerin yürürlüğe girmesi için özellikle parlamentonun protokolleri onaylamasını istedi. Protokolleri Parlamento'da tutmanın amacı iki nedenden kaynaklanıyor olabilir: Birincisi, protokollerin arkasında kamu desteğinin bulunduğunu göstermek; ikincisi, protokollerin yürürlüğe girme süresini uzatmak.

Prosedüre göre, Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu imzalanmadan önce bir bir muhalefet partilerini ziyaret etti ve hem protokollerin hem de Türkiye Ermenistan görüşmelerinin esasını açıkladı. Muhalefet partilerinden Cumhuriyet Halk Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Demokratik Sol Parti, Büyük Birlik Partisi protokollere karşı çıktılar. Türkiye Büyük Millet Meclisinde 20 milletvekilini ile temsil edilen ve kendisini Kürt partisi olarak tanımlayan Demokrat Toplum Partisi ise meclise sunulması halinde protokolleri destekleyeceğini söyledi.

Sarkisyan ise ülke genelindeki muhalefet partileri ile görüşmeleri tamamladıktan sonra diaspora üyeleriyle görüşmek üzere yurtdışına çıktı. Amerika Birleşik

Devletleri'ndeki Ermeni diasporası liderleri protokoller üzerinde iki farklı tutum sergilerken, en güçlü Ermeni diasporası örgütleri ise protokollerin imzalanmasına karşı çıktılar. Bu nedenle Sarkisyan, bu ülkelerdeki Ermeni Diasporası'ndan Fransa ve ABD'ye yaptığı ziyaretler sırasında ciddi eleştiriler aldı. Ermeni muhalefeti de protokollere karşı çıktı ve Taşnaksutyun Partisi, protokollerin imzalanmasına karşı protesto gösterisi yaptı. Ermenilerin protokollere karşı temel argümanları, soykırım meselesinin yanı sıra Kars antlaşmasının tartışılmasına yol açacağı yönündeydi. Bu, Ermenistan'ın Soykırım iddialarını ve Batı Ermenistan iddialarının tamamen kaybolmasına neden olabilirdi.

4.3 Sürecin Azerbaycan ve Türkiye İlişkilerine Yansımaları

Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin görüşüleceği günlerde süreci yakından takip eden üçüncü taraflardan biri Azerbaycan'dı. Çünkü bu sürecin Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ politikası üzerinde doğrudan bir etkisi vardı. Azerbaycan yetkilileri Türkiye ile Ermenistan arasındaki toplantıya itiraz etmese de, sınırların açılmasına şiddetle karşı çıktılar. Bu yönde Türkiye ile Azerbaycan arasında o güne kadar ciddi bir işbirliği olmuştu. Ancak 2009 yılında Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi sürecinin ayrıntıları hakkında haberler üçüncü taraflardan alması, Türk yetkililerinin konu ile ilgili tutarsız fikirler seslendirmesi, Ermeni basınındaki dalgalanan Dağlık Karabağ'ın Türkiye-Ermenistan normalleşmesi için ön koşul olmadığını haberlerinin tekdüz edilmemesi Azerbaycan için ciddi endişeler doğurmaktaydı. 1993'ten beri ilk defa Dağlık Karabağ'ın Türk-Ermeni ilişkilerinde güçlü bir önkoşul olmadığı havası hissedilmekteydi.

Türkiye'de sürmekte olan bu sürece paralel olarak Azerbaycan'da halk arasından ve siyasi arenadan itirazlar yükselmeye başlıyordu. Kırılgan bir şekilde Azerbaycan Devleti bu meselenin Türkiye'nin kendi meselesi olduğunu dile getirirse de tavrını koymaktan çekinmemekteydi. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev "Sınırların Kalbecerin işgalinden sonrakapatıldığını ve ancak yalnızca Kalbecerin azat edilmesinden sonra açılması gerektiği"ni söylemesiyle Azerbaycan'ın resmi düzeydeki tutumunu belirtmiş oldu. Bu olaylar karşılıklı ilişkilerde bir süreliğine belirsizliğe yol açtı. Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirme sürecinde Azerbaycan tarafını yeterli bilgilendirilmediği ve Azerbaycan tarafının sürece dahil etmediği yönünde kırılganlıklarda ciddi bir artış yaşanmıştır.

Güney Kafkasya'nın sürmekte olan olayların jeopolitik prizmasından baktığımızda ne Azerbaycan'da ne de Türkiye'den yaşanan bu krizden yarar gördü. Aksine bu krizden üçüncü güçler kar etmeye çalıştı. Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine ilişkin kısa süreli gerginlik, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki diğer alanlarda olumsuz etki yarattı. Özellikle, iki ülke arasında bir gaz alım anlaşması imzalanması ertelendi. O süreç yaşandığında ilişkiler zarar görmüş olsa bile Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin pekiştirilmesi adına ve ilişkilerin sonraki seyrine olumlu katkılarda bulunmuştu. İki ülke jeopolitik durumunu ve stratejik hedeflerini esas alarak ilişkileri duygusallık ve kardeşlik boyutundan ileri götürerek stratejik işbirliği çerçevesine ulaştırılmıştı.

Yaşanan kısa süreli gerginliğin ardından yapılan karşılıklı ziyaretler sonucunda Türkiye ve Azerbaycan arasında zedelenen ilişkilerin onarılması uzun sürmedi. Bu ziyaretlerin en önemlisi, 13 Mayıs 2009 tarihinde beş hükümet görevlisiyle birlikte Başbakan Erdoğan'ın Azerbaycan'a yaptığı seferdi. Uzmanlar bu ziyareti "gecikmeli, ancak yararlı bir ziyaret" olarak değerlendirdi. Erdoğan'ın Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'nde yaptığı konuşmada, "Türkiye-Ermenistan sınırlarının Dağlık Karabağ'ta işgal edilmeden açılmayacağını" söylemesi bu sınırların açılmasını isteyen çevrelerde ciddi itirazlara sebep olsa da iki ülke arasında ilişkileri onarmak adına önemli oldu. Bu durumdan menmun olmayan bazı gazeteciler ve üst düzey politikacılar, Türkiye'nin sınırlarının Dağlık Karabağ için deyim etraf 7 ilin işgaliyle ilgili kapatıldığını dile getirerek Erdoğanın yalnız açıklama yaptığını savunsalar da Erdoğan daha sonralar tekrar tekrar Mecliste söylediği ifadeleri tekrar etti. Türkiye Başbakanı dışında dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu da defalarca Dağlık Karabağ'ın işgaline son verene kadar sınırların açılmayacağını belirtti.

Bu olaydan sonra, Dağlık Karabağ ve Ermenistan diplomasisi konusunda Türkiye ile Azerbaycan arasındaki işbirliği daha belirgin hale geldi. Türkiye ile Ermenistan arasındaki her yeni olayın ardından Azerbaycana Türkiye'den diplomatlar göndererek veya resmi bir düzeyde açıklamalar yaparak bu yeni olayların gelişimi hakkında Azerbaycan'ı bilgilendirirdi. Böylece, Türkiye'nin Ermenistan politikasının esasından Azerbaycan haberdar oldu. Özellikle, Erdoğan'ın Türkiye Milli Meclis'indeki ifadeleri, Azerbaycanın Türkiye'ye duyduğu güveni artırdı. Lakin protokola giden süreç devam ettiği için zaman zaman siyasi çevrelerde gerginlikler yaşanıyordu.

Erdoğanın iki ülke adına sergilediği bu olumlu tutumun ardından güven ortamı oluşsa da, protokol konuşmalarının en zirvede olduğu dönemde 2009 yılının Ağustos ayında Türkiye ve Ermenistan arasında oynana maça Azerbaycan Bayrağının sokulmaması ilaveten bayrağa karşı büyük saygısızlık yapılması bu süreçteki en belirgin tepkileri ortaya çıkardı. Özellikle bu süreçte sadece Azerbaycan Halkı değil Türkiye Halkı da sonuna kadar bayrağa yapılan bu saygısızlığa karşı tepkilerini ortaya koydu (www.youtube.com/Bursa'da Azeri Bayrakları).

Ermenistan'daki maçta Türkiye'ye ve Azerbaycan'a karşı saygısızlığın başvermesinin ardından Türkiye Hükümetinin bayrakla ilgili tepkisini anlamak mümkün değildi. Ermenistan'daki maçta her ne kadar gündeme getirilmese de çok sayıda işgal olunmuş Azerbaycan toprakları üzerinde kurulmuş olan sözde "Karabag Cumhuriyeti" bayrakları kaldırılmıştı. Halbuki Ermenistan'da kaldırılma bayrak uluslararası hukuka ters olarak kurulan ve yasadışı bir devlerin bayrağıydı. Azerbaycan'ın bayrağı ise dünya tarafından tanınan Birleşmiş Milletler üyesi olan bir devletin bayrağı idi (Aslanli, 2015:218).

Türkiye'nin Ermenistan ile yakınlaşması Azerbaycan Türkiye ilişkilerinin ekonomik seyrine de yansımıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Azerbaycanın Türkiyeye satdığı doğalgazın piyasa düzeyinden aşağı olduğunu ve yeni sözleşme yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Türkiye daha önce aldığı her bin m³ doğalgaz için 120 dolar ödemekteydi. Yeni sözleşmede ise 300 dolar ödemesi gerektiğine karar verilmişti (Asker, 2010:3).

Bayrak krizinin ardından Azerbaycan'da muhalif ve iktidar çevreler bir araya gelerek birlik oluşturmuş tepkisini ortaya koymuştu. Hatta fazla ileri gidilerek 1918 mücadelesinde buraya gelen Bakü'nün Türk Kahramanlarının uyuduğu Türk Şehitliği'ndeki bayraklar bile indirilmişti. Lakin hükümet bu meselenin politik olduğunu değil Şehitlikdeki tadilat işleriyle ilgili olduğunu söylemekteydi. Bakü'den çok sayıda Milletvekili heyeti buraya gelerek tepkilerini ortaya koymuştu. Aynı zamanda Türkiye Büyükelçiliği'ne resmi nota gönderilmişti. Bu kriz siyasilerin görüşmeleriyle ve saygısızlık yapanların görevden alınmalarıyla yatıştırılmaya çalışıldı.

Bu dönemde Azerbaycan Türkiye'ye karşı net bir tavır alarak Rusya eksenli politikalar izlemeye başlamıştır. Buna rağmen, üst düzey ziyaretler neticesinde,

aradaki soğukluk yerini tekrar sıcak ilişkilere bırakmaya başlamıştır. 2008-2010 yıllarında yaşanan bu hareketli gelişmelerin devamında Türkiye-Ermenistan arasında heyecan verici bir gelişme yaşanmamıştır. Genel olarak münasebetler Ermenistanın soykırım ve toprak iddiaları ve Türkiye'nin de bu iddialara karşılık vermesi şeklinde gelişmeler devam etmiştir. Protokol sürecinin dondurulmasının devamında Türkiye ile Azerbaycan ilişkileri düzelmeye başlamış ve daha büyük stratejik boyutlara ulaşmıştır (Dikkaya, 2017:589).

4.4 Protokollerin Imzalanması

Altı haftalık tartışmalardan sürecinde hem Türkiye hem de Ermenistan'daki ciddi protestolara rağmen, 10 Ekim'de İsviçre'de Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Eduard Nalbandian tarafından protokoller imzalandı. Törene Minsk Grubu eş başkan ülkelerinin dışişleri bakanları da katıldı. İmza töreninde küçük bir kriz yaşandı. İmza töreninin Türkiye Saati İle 18.00'de yapılması planlanırken son anda ortaya çıkan bazı problemlerden dolayı akşam saatlerinde, Türkiye Saati İle 21.15'te yapıldı. Bu sebebi Ermeni tarafının imza töreninden önce protokol metinlerine "hiç bir önkoşul olmaksızın" cümlesini eklemek istemesiydi. Türk tarafı ise metinde Dağlık Karabağ'ı vurgulamayı istemişti. Ancak, Rusya ve ABD'nin baskısı sonucu, bu kriz protokollerin imzalanmasıyla aşıldı. Tören görüşmelerde vasıtaçılık yapan İsviçre'nin Dışişleri Bakanı Micheline Calmy Rey, Amerika Birleşik Devletlerinin Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Fransa Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner, Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, Avrupa Konseyi başkanı Samuel Zbogar ile AB Ortak Dış Politika ve Güvenlik Yüksek Temsilcisi Javier Solananın katılımıyla gerçekleşmişti (Aslanlı, 2015:211).

Türkiye ve Ermenistan arasında iki çeşit protokol düzenlenmişti: Birincisi "*Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol*"; ikincisi ise "*Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol*" (www.mfa.gov.tr/Zürih Protokolleri).

Bu protokoller iki taraf arasında birçok alanı kapsıyor olsa da, buradaki en çok tartışılan konu üç konu bu protokollerin 1915 olayları, toprak bütünlüğü ve Dağlık Karabağ konusunda nasıl işleyeceği idi.

Türk yetkililerinin düşüncelerine göre, protokollerin imzalanması Ermenistan'ın 1915 olaylarını uluslararası arenada "soykırım" olarak tanıtmaya politikasından el çekmesini sağlayacaktı. 1915'teki olayları siyasi platformda değil bilimsel platformda incelenmesi için, Türk, Ermeni ve tarafsız tarihçilerden oluşan bir komisyon oluşturulması hedeflenmekteydi. Türkiye'nin bu komisyonun kurulmasındaki ana hedeflerinden biri, üçüncü ülkelerin parlamentolarında daha sonra alınabilecek "soykırım" kararlarının ve bu devletlerin Türk Ermeni ilişkilerine müdahalesinin önlenmesidir. Turgut Özal'ın ilk defa önerdiği bu teklif 2005 yılı Nisan ayında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a Türk muhalefetinin de rızasını alarak gönderdiği mektubunda da yer aldı. Ancak Koçaryan yazdığı cevap mektubunda, sınırların açılmasını ve taraflar arasındaki tarih komisyonunu değil, hükümetlerarası bir komisyonun kurulmasını önerdi. Yani, "soykırım" ı siyasi bir mesele olarak gören Ermenistan, sorunun bilimsel platforma gitmesini istemedi (Vəliyev, 2009:22).

Protokollerin soykırım iddialarıyla ilgili en çok endişe doğuran meselelerden biri de hangi platformda tartışılacağına net olmamasıydı. Protokollerin soykırımla ilgili maddesi şöyledir :

“İki ülke arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelenmesini de içerecek şekilde tarihsel boyuta ilişkin bir diyalogun uygulanmaya konulması” kararlaştırılmıştır (www.mfa.gov.tr/Zürich Protokolleri).

Yukarıdaki maddeden görüldüğü gibi mesele 1915 olaylarının "soykırım" olup olmamasıyla ilgili değil sadece problemin giderilmesiyle ilgilidir. Taraflar bu maddedeki "sorun" kelimesini istedikleri gibi yorumlayabilirler. Ermeni tarafı ileride 1915'te Ermenilerin Doğu Türkiye'den zorla göç ettirilmesini esas getirerek, çıkarılan kişilerin geri döndürülmesini, mülklerinin iadesini şu anda olmasa da gelecekte yüz binlerce Ermeni'nin Türkiye'ye dönmesini isteyebilir. Türkiye'de Türkiyede yaşayan Ermeniler hatta protokoller imzalanır imzalanmaz meseleyi hallandırmaya, Türkiyede yaşayan ve göç ettirilen Ermenilerin çıkarmaya başlamışlardı bile.

Türkiye ve Ermenistan arasında yaşanan diğer büyük sorunlardan biri ise Türkiye'nin sınırlarının ve toprak bütünlüğünün tanınması meselesidir. 1991 senesinde Bağımsızlık Bildirgesi düzeyinde açık açık Türkiye'ye ilişkin toprak iddiaları sürdüren Ermeniler bu meseleyi sık sık gündeme taşımaktadılar. Türkiye ve Ermenistan arasında sınır 1921 Ekim ayında imzalanırsa da Ermenistan bunu gönüllü olarak değil Rusya'nın baskısıyla yapmıştı. Protokollerin konu ile ilgili maddesi aşağıdaki gibidir:

“İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili anlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak teyit ederek” imzalanmıştır (www.mfa.gov.tr/Zürich Protokolleri).

Yazıda Kars antlaşmasına doğrudan değinilmese de Türk hükümeti Türkiye ile Ermenistan arasındaki tek uluslararası anlaşmanın Kars Antlaşması olduğunu ve bu maddenin Kars Antlaşması'na atıfta bulunduğunu düşünmekteydi. Ancak, Türk muhalefeti Kars Antlaşması'nın protokollerde açık olarak belirtilmediği gerçeğini değerlendirmektedir. Ermenistandaki İktidardaki Partisinden milletvekili Eduard Sharmazarov'a göre: "elbette diplomatik ilişkiler Türkiye'nin ortak sınırları ile tanınacak. Ancak, Muş, Van, Ağrı Ermeniler için her zaman “Batı Ermenistan” olarak kalacaktır. “Batı Ermenistan” hiçbir Ermeni için Doğu Anadolu olamaz. Ağrı Dağı bizim için her zaman Ararat olarak kalacaktır. Bunun için ayasamızda değişime gerek yok. ”. Sharmazarov'un sözlerinden görüldüğü gibi onların Batı Ermenistan'ı beyinlerinden silmeyecekleri açıktır. Bu o demektir ki, Ermenistan konjunktur uygun olduğunda Türkiye'den bu toprakları geri talep edebilir. Böyle olduğu takdirde Türkiye, Ermenistan'a karşı “sınır kartını” etkili bir şekilde kullanamayacaktı.

Kars Antlaşması'nın tanınmaması, ayrıca Türkiye'nin Nahçıvan konusunda da bir garanti verme hakkını yitirdiği anlamına geliyor. 1993 yılında Ermenistan'ın Nahçıvan'ı tehdit etmesi üzerine Türkiye, Nahçıvan'a karşı her hangi bir saldırı durumunda Kars Antlaşması'nı kullanarak müdahale edebileceğini belirtmişti.

Türkiye'nin üç sınırların açılması için öne sürdüğü esas üç koşulundan ikisi (1915 olayları ve Kars Antlaşması) protokollere yansımaya rağmen Dağlık Karabağ hakkında somut bir hüküm yer almamıştı. Karabağ'ın protokollere dahil edilmemesi, bu konuyu Türk Ermeni ilişkilerinden uzak tutmak isteyen Erivan için ciddi bir

başarı olarak değerlendirile bilirdi. Ancak Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'na göre Dağlık Karabağ konusunda hiçbir ilerleme olmasaydı eğer Türk-Ermeni protokoller imzalanmazdı. Türkiye'deki bazı kişiler protokollerin Karabağ'daki durumla direk bağlantılı olduğunu dile getirmekteydiler. Dağlık Karabağ'ın önkoşul olduğunu iddia edenler protokollerin aşağıdaki maddesini esas almaktaydı:

“İkili ve uluslararası ilişkilerinde eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme ,toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları yönündeki taahhütlerini teyit ederek anlaşmışlardır”.

12 Nisan 2010 tarihinde ABD'de Nükleer Güvenlik Zirvesi çerçevesinde Serj Sarkisyan ve Barack Obama ile görüşten dönen Başbakan Erdoğan, Türkiye'nin Karabağ sorununun çözülmesinin ön şart olarak ileri sürüldüğünü protokollerin ilgili maddesini işaret ederek bildirmişti: "Zürih'te imzalanan protokollerde olmamasına rağmen, çok önemli bir madde var: “Bölgesel barışın elde edilmesi”. Azerbaycan'ı kenarda bırakarak bölgesel barışın sağlanmasının mümkün mü? ”.

Erdoğan, protokollerin imzalanmasından sonra bu ifadeleri kullanarak Karabağ sorununun çözümünün dolayısıyla Türkiye'nin ilk şartı olmasını doğruladı. Ayrıca, bu sözler protokollerde, bu sorunun ille de önkoşul olmadığı iddialarına cevap niteliği taşımaktadır.

Uzmanlar göre Dağlık Karabağ sorununun direk protokollere yansması halinde Ermenistan protokolleri imzalamayacaktı. Bu sebepten protokollerde açık gösterilmese de Dağlık Karabağ, her zaman Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesinin önkoşuludur. Ancak Ermeni tarafı, Türkiye'nin ifadelerini kabul etmiyor ve protokolleri imzalarken Karabağ'ın hiçbir şekilde söz edilmediğine dikkat çekiyordu.

4.5 Protokollerin Onaylanma Süreci ve Sonrası

Protokoller imzalandıktan sonra iki ülke içindeki belirli makamlarca onaylanmalıdır. Türk tarafındaki süreç bu sıraya göre gerçekleştirilir: Türkiye Dışişleri Bakanı, protokolleri hükümet adına meclise sunar. Protokoller ilgili komisyonlarda görüşülerek kabul edildikten sonra, protokoller parlamentonun gündemine alınır.

Parlamento tarafından onaylandığı takdirde, onay için Başkan'a gönderilir. Protokoller, Cumhurbaşkanı tarafından imzalandıktan sonra resmi gazetede basılarak yürürlüğe girer. Bu süreçte tarih kısıtlanması bulunmadığı için Türkiye'nin isterse, bu aşamaların her birinin süreci geciktirebileceği anlamına geliyordu. Bu nedenle, bazı insanlar protokollerin onaylanma sürecinin Parlamento'da, özellikle Parlamento Dış İlişkiler Komisyonu'nda geciktirilebileceğini düşünüyordu. Öyle ki, Parlamento Dış İlişkiler Komisyonu'nda yıllarca onay bekleyen belgeler vardı. Sonraki aşamada Türkiye'nin bu hakkını kullanarak protokollerin onaylanma sürecini bilerek uzatıldığı görülmekteydi (Vəliyev, 2010:35).

Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu protokolleri 21 Ekim'de meclise sundu. Protokoller Parlamento Dış İlişkiler Komisyonu'nda bekletilmeye başladı. Türk tarafı, Karabağ sorununun çözülmesinde ilerleme kaydedilmediği takdirde protokolleri onaylamak için parlamentonun gündemini getirmeyeceği konusunda ısrar etti.

Ermenistan'daki onay süreci ise iki ülke arasında yeni bir krize yol açtı. Bu ülkede, süreç farklı yasalarına uygun olarak şöyle devam etti. Ermenistan Cumhurbaşkanı protokolleri 17 Kasım 2009 tarihinde Anayasa Mahkemesi'ne gönderdi. 12 Ocak 2010 tarihinde, Anayasa Mahkemesi protokollerin anayasaya uygun olduğunu açıkladı. Ancak, uluslararası arenada olumlu karşılanan atmosfer uzun sürmedi. 18 Ocak'ta Anayasa Mahkemesi, kararının bir metnini yayınladı ve Ankara ile Erivan arasında yeni bir krize yol açtı. Mahkeme kararının metni, protokollerin anayasaya uygun olmasına rağmen, Ermeni Anayasası ve Bağımsızlık Bildirgesinin 11. maddesine aykırı olamayacağını da belirtti (Vəliyev, 2010:25).

Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinin 11. Maddesi, Ermenistan Cumhuriyeti'nin, 1915'te Osmanlı ve "Batı Ermenistan'da" işlenen "soykırımın" uluslararası alanda tanınmasını desteklediğini belirtmektedir. Anayasanın 13. Maddesine Türkiye toprağında bulunan Ağrı Dağı Ararat olarak gösterilmiş ve Ermenistan Devleti'nin bir sembolü olarak kabul edilmiştir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin kararına göre, protokoller bu üç maddeye aykırı olarak yorumlanamaz. Yani uluslararası hukuka göre Türkiye'nin toprakları olan arazilerden Ermenistan iç hukuku esas alınarak vazgeçilmiyor.

Bu o demektir ki Ermenistanın hala Türkiye'ye karşı toprak ve soykırım iddiaları bulunmaktadır. Ama Türkiye'nin protokol imzalamadaki asıl amaçlarından biri, Ermenistan'ın toprak taleplerini ortadan kaldırmak, 1915 olaylarını bir tarih komisyonu kurarak araştırmak ve uluslararası alanda soykırım olarak tanınmasını engellemektir. Sürecin bu şekilde işlemesi Türkiye tarafı için olumsuz değerlendirilmektedir.

18 Ocak'ta, Türkiye Dışişleri Bakanlığı, Ermenistan Anayasa Mahkemesi kararının tamamen protokollerin ruhuna ve amacına, müzakere sürecine aykırı olduğunu ve kabul edilemez olduğunu açıkladı. Bu olaydan sonra, kararın müzakere sürecine zarar vermeyeceğine dair Ermenistan'dan yazılı bir teminat isteyen Türkiye, ABD ve İsviçre'den destek istedi. Ancak bu yapılmadığı için protokollerin onaylanma proseduru engellendi ([www.mfa.gov.tr/Türkiye Ermenistan İlişkileri](http://www.mfa.gov.tr/Türkiye_Ermenistan_İlişkileri)).

Protokollerin 24 Nisan'a kadar onaylamasını isteyen Ermenistan, Türkiye'nin tutumu ile ilgili herhangi bir ilerleme görmedi. Türkiye'nin Protokollerin 24 Nisan'da onaylanmaması, Ermeni muhalefet ve diasporasının karşısında protokolleri imzalayan Sarkisyan için ciddi şekilde tehdit oluşturmaya başladı. Bu nedenle, 22 Nisan 2010'da, yani iki taraf arasındaki "Yol Haritası"nın açıklanmasından tam bir yıl sonra Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan, Türkiye'de uygun bir ortam ve Ankara'da normalleşme sürecine devam etmeye hazır bir yönetim bulunmadığı sürece protokollerin onaylanmasını "dondurduklarını" açıklamıştı. Bunun ardından 2010 23 Nisan tarihli bir kararla Türkiye Cumhuriyeti'nin Tiflis Büyükelçiliği'ne Nota göndermiştir. 2015 Şubat tarihli kararıyla ise Sarkisyan bu protokolleri Parlamentodan geri çekmiştir. Ardından ise 2018 1 Mart tarihli kararla Ermenistan Cumhurbaşkanı protokollerin hükümsüz ve geçersiz olduğunu ilan etmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin gündeminde ise halen söz konusu protokoller yer almaktadır ([www.mfa.gov.tr/Türkiye Ermenistan İlişkileri](http://www.mfa.gov.tr/Türkiye_Ermenistan_İlişkileri)).

Aslında, Sarkisyan'ın diasporanın baskısı ve iç muhalefetin baskısı altında attığı bu adım, Karabağ konusunda herhangi bir fikir birliği olmadan protokolleri onaylamak istemeyen Türkiye'nin çıkarlarına daha çok uygun oldu. Sonuçta protokollerin onaylanmasını reddeden tarafın Türkiye tarafı değil Ermenistan tarafı olması Türkiye üzerinde baskıları azalttığı görülüyor.

5. SONUÇ

2019 yılı itibareyle Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi yolunda ortaya çıkan Zürih protokollerinin imzalanmasının üzerinden 10 yıl geçmektedir. İmzalanan bu protokoller Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler kurmayı ve dostça komşuluk ilişkileri geliştirmeyi amaçlamaktaydı. Ancak bu çalışmalar sonuç vermedi ve beklenen olmadı. Her iki ülkenin parlamentosunda beklenen bu protokoller onaylanamadı ve uygulanmaya konulamadı.

Ermenistan, protokollerin imzalanmasının ardından hem yerli Ermenilerin hem de uluslararası Ermeni lobilerinin baskısına maruz kaldı. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, protokoller, Ermeni lobileri tarafından, “tarihi gerçekleri tartışmaya açması” ve “iki ülke arasında sınırların tanınacağı” sebebiyle yoğun eleştiriler aldı. Protokollerin daha hazırlanma aşamasında başlayan bu yoğun eleştirilerin, imzalar atıldıktan sonra da devam etmesi, Erivan’ın söz konusu baskılara karşı Ermeni lobisini karşısına almak istememesiyle sonuçlandı. Ermenistan kendisi iddialarından vazgeçmemesine ve protokolleri onaylamamasına rağmen, Türkiye’yi normalleşme sürecini engellemekle suçladı.

Bu protokollerde Ermeni diasporasının tepkisini çeken en önemli meselelerden ilki tarihi olayları inceleyecek olan komitenin kurulması meselesiydi. Diasporanın bu meseleye karşı sert tutumu, Ermeni hükümetini de geri adım atmaya mecbur bıraktı. Ermenistan Cumhurbaşkanının protokollerin imzalanmasının hemen ardından yaptığı açıklamalara bakıldığında, tamamen diasporanın gönlünü alacak şekilde metinlerden oluşturulduğu görülmektedir. Ermeni diasporasının tepkisini çeken diğer bir mesele ise zaten uluslararası hukuk çerçevesinde, kabul edilen ve tartışma konusu bile olmayacak Türkiye Ermenistan sınırının, protokoller imzalanacağı takdirde Ermenistan tarafından kabul edileceği gerçeği idi. Bu gerçek diasporanın aşırı fanatik üyeleri tarafından sık sık dile getirilmekteydi. İmzalanmanın ardından ortaya çıkan tepkilere bakıldığında Ermeni hükümetinin Zürih protokollerini, diasporanın isteğini dikkate almayarak imzaladığı görülmektedir.

Protokolleri Türkiye üzerinde baskı aracı haline getirmeğe çalışan Ermenistan'da Anayasa Mahkemesi protokollerin imzalanmasından bir ay sonra ilginç bir karar alarak Devlet Başkanına uluslararası antlaşmaların iptali konusunda olağanüstü yetkiler verdi. Bu yetkilerin verilmesinden sonra Ermenistan Cumhurbaşkanı, protokollerin iptal edilebileceği yönünde sık sık uyarılarla gündeme gelmeye başladı. Böylece protokollerin uygulanmasının mümkünlüğüne dair olan inanç yerini iki devlet arasında giderek sertleşmeye başlayan diyaloglara bıraktı.

Ermenistan'ın iptal konusunda tutumuna karşı Türkiye çeşitli itirazlarda bulunarak protokollerin imzalanması aşamasında etkili olan ABD, Rusya ve AB'den Ermenistan'ın uzlaşma yönündeki tavrına karşı bir tutum sergilenmesinin gerekliliğini dile getirmiş ancak yapılan tüm uyarıların sonuç vermediği ve Ermenistan'ın tutumunda hiçbir değişiklik olmadığı görülmüştür. Protokollerin, 2015 yılında Ermenistan'da anayasa değişikliği için yapılacak referandum arefesinde Sarkisyan tarafından parlamentodan geri çekilmesine karar verilmiştir. Sarkisyan bu meseleyi ülkesinin iç politikasının malzemesi haline getirerek Türkiye üzerinden yürüttüğü siyaset vasıtasıyla diasporanın, muhalefetin, ve kamuoyunun hükümete olan desteği artırılmasına çalışmıştır.

Sarkisyan'ın daha sonra New York'ta 72. BM Genel Kurul Oturumu açılışındaki yaptığı konuşması Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin daha da kötüye gitmesine yol açtı. Sarkisyan yaptığı konuşmada: "Türkiye, bu protokolleri kalıcı esaret altında tutabileceğini ve kendi işine geldiğini zamanda onaylayacağını düşünüyorsa eğer büyük hata yapıyor" diyerek, protokollerin uygulanmasında olumlu bir ilerleme olmadığını ve Ermenistan'ın bu iki protokolü 2018 yılının ilkbaharından itibaren "geçersiz" olarak tanıyacağını belirtti.

Ardından 1 Mart 2018'de Ermenistan'da Milli Güvenlik Konseyi oturumunda Serj Sarkisyan, 2009 yılında Zürih'te Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan protokollerin Türkiye'nin ileri sürdüğü önkoşullar nedeniyle iptal edildiğini açıkladı. Bakıldığı zaman Ermenistan'ın, protokoller üzerinden diasporanın ve kamuoyunun desteğini almak için iç siyaset malzemesi olarak yürütmeyi tercih ettiği görülmektedir.

Türkiye'nin Ermenistan'la olan kara sınırlarının kapalı olması ve iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin olmamasının Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki etinliğini

azaltması bir gerçektir. Lakin Güney Kafkasya'daki istikrarlı güvenin sağlanması ve bölgenin heryönlü kalkınabilmesinin Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümü olmadan mümkünsüz olduğu görülmektedir.

Ayrıca onu da söylemek gerekir ki hala Türkiyede çeşitli daireler ve kişiler tarafından dile getirilen “Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin kurulması yönündeki tek engelin Azerbaycan olması” propagandası gerçeği yansıtmamaktadır. Bu gün Türk yetkilileri tarafından da sık sık dile getirildiği gibi ilişkilerin kurulması önünde 3 ana etken vardır. Bunlardan ilki Karabağ topraklarının işgal altında olması meselesi olsa da diğer ikisi Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı ileri sürdüğü sözde soykırım iddialarını gündemde tutması ve hala uluslararası arenada kabul edilen Türkiye'nin meşru sınırlarını tanımayarak toprak iddialarını sürdürmesidir. Görüldüğü gibi Türkiye-Ermenistan münasebetleri sadece Karabağ meselesiyle ilgili bir konu değildir.

Ermenistan tarafı sözde soykırım iddialarından vazgeçmeyeceklerini her zaman tekrar tekrar vurgulamaktadır. 16 Eylül 2009'da yani açılım sürecinin en yüksek boyutlara ulaştığı dönemlerde bile Ermenistan Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada, Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbandyan Ermenistan yönetimi olarak soykırımın uluslararası arenada tanıtılması politikasından hiçbir zaman vazgeçmeyeceklerini, “Soykırım gerçeğinin” sorgulanamaya bile açılmayacağı görüşünü tekrar dile getirmişdir. Nalbandyan, Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın da daha öncelerde defalarca söylediği gibi soykırım meselesinin tartışma dışı bir konu olması fikrinde olduğunu hatırlatmış ve kendisinin de Türkiye'de olarken bizzat aynı görüşü dile getirdiğini söylemiştir.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan tarafından da bu konu her zaman dile getirilmiş bu süreçte bile soykırım iddialarının tanıtılması politikalarından vazgeçmediklerini tekrar tekrar söylemiştir. Hatta Zürih protokollerinin imzalanacağı gün ulusa sesleniş konuşması yapan Serj Sarkisyan Türkiye ile geliştirilecek olan herhangi bir ilişkinin, 1915 olaylarını hiçbir şekilde şüphe altına almayacağını ileri sürmüştür.

Onu da söylemek gerekir ki Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırlarını sırf Azerbaycan'ın istekleri üzerine kapattığı ihtimalini varsaysak bile Türkiye'nin sınırlarını açmasını özellikle bu iki nedenden dolayı beklemek yalnız olacaktır. İlk

olarak “Azerbaycan-Türkiye” yoksa “Ermenistan-Türkiye” ittifakının hangisinin Türkiye tarafından tercih edilmesinin Türkiye'nin yararına olacağına bakmak gerekir. Azerbaycan bir taraftan Türkiye ile tarihi bağlarla bir birine bağlanmakta, sadece hükümetler arasında değil her iki ülkenin toplumu arasında da bir birine sık rağbet ve sevgi beslenmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan aleyhine alınacak kararlar sadece Azerbaycan halkının değil Türkiye’de de toplumun önemli kısmının tepkisine yol açacaktır. Ayrıca uluslararası alanda Ermeni diasporasına karşı yapılan mücadelede yalnız bırakılmamak için(diğer devletlerin çoğunluğunun Ermenistan çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini varsayarsak) için iki ülkenin bir birine ihtiyaçları vardır.

Diğer yandan ise Türkiye ve Azerbaycan arasında kardeşlik ilişkileri bir kenara bırakılırsa ve sadece ekonomik çıkarlar üzerinden değerlendirme yapılırsa bile Azerbaycan’la iyi ilişkiler geliştirmenin Türkiye için ekonomik getirileri ile Ermenistan’ın Türkiye için ekonomik getirisinden çok daha yüksek olacağını belirtmek gerekir.

Günümüzde halen Azerbaycan arazilerinin Ermenistan tarafından işgalinin sürdürülmesi bölgesel barışın elde edilmesi, bölgede istikrarlı işbirliğinin sağlanması ve bu toprakların refahı açısından büyük engel oluşturmaktadır. Bugün Karabağ Sorununun çözülmesi Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye de dahil olmak üzere tüm bölge ülkelerine yarar sağlayacaktır. Fakat kalıcı çözümlerin üretilmesi ve uzun vadeli barışın sağlanabilmesi için de mevcut problemlerin doğru analiz edilerek ve bütün bölgesel etkenlerin göz önünde bulundurularak hareket edilmesi gerekmektedir. Bu gün Ermenistan’ın saldırgan politikalarına son vermesi kuşkusuz Ermenistan Devleti başta olmak üzere bütün bu coğrafyada barışın, refahın, istikrarlı gelişimin sağlanması yönünde en büyük adım olacaktır.

KAYNAKLAR

- Abdullayev, E.** (2004), *Dağlıq Qarabağ Problemi Beynəlxalq Hüquq Müstəvisində*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı.
- Akçay, E.Y.** (2011), *Ermeni Sorununun Tarihəsel Gelişimi Ve Son Ermeni Açılımı*, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 4, Gümüşhane.
- Akgündüz, A. Öztürk, S. Kara, R.** (2008). *Sorularla Ermeni Meselesi*, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2008
- Anadol, C.** (2007) *Ermeni Meselesi*, İstanbul. Bilge Karınca, İstanbul, 2007
- Aras, İ.** (2017), *Avrupa Birliğinin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü*, *Avrasya Etüdləri Dergisi*, 51. Sayı, 96-122 S.
- Aras, O. N., Dedeyev, B.** (2008), *Karabağ Savaşı*, Kafkas Araştırmaları Enstitüsü, Bakü,
- Arslan, A. Güllü, R. E.** (2015) *Bütün Yönleriyle Ermeni Meselesi*, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi.
- Asker, A.** (2015). *Türkiye Dış Politikasında Güney Kafkasya'nın Güvenliği: Türk-Ermeni İlişkileri Örneğinde*, *İrs Jurnalı*, Bakı.
- Aslanlı, A.** (2009), *Qarabağ Problemi Tarixi*, Mahiyyəti, Həll Prosesi, Araz Tədqiqatlar Mərkəzi, Bakı.
- Aşırılı, A.** (2011), *31 Mart Soyqırımı: 1918-1920-Ci İllər Mətbuatında*, Elm Və Təhsil Nəşriyyatı, Bakı.
- Attar, A.** (2005), *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermenilər Ve Ermeni Siyaseti*, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara.
- Başbay, M.** (2007), *Belge Ve Tanıklarla Ermeni Katliamları*, Turna Yayınları, İstanbul, 2007
- Bektaş, H.** (2001), *Ermeni Soyqırım İddiaları Ve Gerçekler*, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2001
- Bünyadov, Z.M.** (1994), *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan XX Əsrədək)*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.
- Cabbarlı, H.** (2014), *Ermənistanın Xarici Siyaseti*, ATSAM, Bakı.
- Cafersoy, N., Aslanlı, A.** (2012), *Türkiye- Azərbaycan Askeri İlişkileri*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Çaxmaqlı, Q.** (2013), *Armenizmdən Terrorizmə Erməni İdeoloji Və Düşüncə Sistemləri*, Bakı.
- Dikkaya, M.** (2017), *Türkiye Ve Ermenistan İlişkilerinde Azərbaycan Faktörü: Ekonomi Politik Bir Analiz, Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi (19.Yüzyıldan Günümüze) Uluslararası Sempozyumu*, Ankara.
- Ermetin, K.** (2003), *Ermeni Sorununun Ermeniler Tarafından Dikkətle Saklanan Yüzü, Bitmeyen Türk Soyqırımı*, İstanbul. Töre Yayın Grubu, İstanbul.
- Əliyev, V.** (2019), *Qarabağ (Qədim Dövr)*, Çəşioğlu, Bakı.
- Əliyeva, İ.** (2015), *1948-1953-Cü İllər Deportasiyası, Yaxud Genosidin Bir Forması*, *Azərbaycan Jurnalı*, Sayı 81, Bakı.
- Əlyarlı, S.S.**, *Azərbaycan Tarixi (Uzaq Keçmişdən 1870-Ci İllərə Qədər)*, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı.

- Əzizov, E.** (2009), *Difai XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlk Tarixi Şərtləri Və Səbəbləri*, Bakı.
- Görgülü, A.** (2008), *Türkiyə-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü*, Tesev Yayınları, İstanbul.
- Görgülü, A., Gündoğar, S. Ş., Iskandaryan, A. Ve Minasyan, S.** (2010), *Türkiyə-Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırmaq. Tesev-Kafkas Enstitüsü Ortak Raporu*, 1- 19.
- Görgülü, A., İskandaryan, A., Ve Minasyan, S.** (2010), *Türkiyə-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek*, Tesev Yayınları, İstanbul.
- Gültekin, B.** (2017), *Kuzey Irak Referandumunun Uluslararası Hukukun Self-Determinasyon İlkesi Açısından Değerlendirilmesi*, T.C. Kırklareli Üniversitesi Kamu Diplomasisi Uygulama Ve Araştırma Merkezi, Kırklareli
- Günay, B.** (2006), *Ermeni Meslesi Ve Tehcir*, İzmit. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları,
- Hacıyev, Q.**(2017), *Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Tarixi*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İttifaqı Ağa Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Bakı.
- Halaçoğlu, Y.** (2006).*Sürgündən Soyqırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul. Babialı Kültür Yayıncılığı, (Nisan)
- Həsənov. M.** (2019), *31 Mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü*, Azərtac
- Hüseynov, Y.** (2012), *Qarabağ Tarixi Mənbələrdə*, Amed A.A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Bakı.
- İlhan A.** (2017), Avrupa Birliğı'nin Dağlıq Karabağ Sorunundakı Rolü, *Avrasya Etüdleri*, Sayı 51, Ankara.
- İsmayilov, A.** (2010), *Sumqayıt SSR-Nin Süqutunun Başlanğıcı*, Çarşoğlu Nəşriyyatı, Bakı.
- Karacakaya, R.** (2007), *Ermeni Meselesi (Kronoloji Ve Kaynakça)*, İstanbul. Gökkuşbe,
- Kasim, K.** (2003), Ermenistanın Dış Politikası Ter-Petrosyan Ve Koçaryan Dönemleri Arasındaki Farklılıklar Ve Benzerlikler, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 2. Cilt*, S. 351-356
- Kərimova, S.** (1995), *Çarizmin Azərbaycanın Şimalında Müstəmləkəçilik Siyasətində Ermənilərin Rolü (Namizədlik Dissertasiyası)*, Bakı.
- Külekçi, C.** (2014), *Ermeni, Ermenistan Ve Ermenilerin Anadoluya Göçləri*, Yeni Türkiye, İstanbul.
- Kütükçü, M.A.,** *Uluslararası Hukukta Self-Determinasyon Hakkı Ve Türk Cumhuriyetleri*, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Qafarov, V.** (2009), Moskova Konfransında (1921) Azərbaycanın Ərazi Bütövlüyü Məsələsi Ətrafında Türk-Rusdiplomatik Kəkişmələri, *Bakı Slavyan Universitetinin "Humanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri Jurnalı*, Sayı 3, Bakı.
- Qarabağı, M.C.C.** (1959), *Qarabağ Tarixi*, *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı*, Bakı.
- Quliyev, V.** (2008), *Azərbaycan Paris Sülh Konfransında (1918-1920)*, *Ozan Nəşriyyatı*, Bakı.
- Lütem, Ö.E.** (2014), *Türkiyə-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu*, Yeni Türkiye, İstanbul.
- Mahmudov, Y.** (2004), *Dede Qorqud Kitabı – Xalqın Yaratdığı Ve Yaşatdığı Tarix, Dede Qorqud Dünyası*, Bakı.
- Mahmudov, Y.** (2005), *Kerim Şükürov, Qarabağ: Suallar Ve Faktlar, Qismet*, Bakı.

- Mehdiyev, R.** (2015), *Dağlık Karabağ: Kaynakların Diliyle Tarih*, Berikan Yayınevi, Ankara
- Məmmədov, E.** (2005), *Erməni Təxribatı (Sumqayıt, Fevral, 1988-Ci İl) Faktlar Və Mülahizələr*, Mütərcim Bakı.
- Məmmədov, H.** (2000), *Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri*, Şuşa Nəşriyyatında, Bakı.
- Məmmədov, S.** (2010), *Ermənilər Tərəfindən Azərbaycanlılara Qarşı Törədilmiş Soyqırım*,
- Mustafayev, B.** (2013), Karabağın İşgal Süreci Ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 284-294 S.
- Naği, A.** (2014), *Qarabağ Müharibəsi (Qısa Tarix)*, Bakı, QAT
- Naği, A.** (2009), *Qarabağ Müharibəsi (Qısa Tarix)*, QAT, Bakı.
- Oğuz, C.** (2010), *Türkiye-Azərbaycan İlişkileri Ve Ermenistan Faktörü*, YT Yayıncılık, Ankara.
- Orucəliyev, A.** (2009), *Tarix Və Onun Problemləri Jurnalı*, Sayı 3, Bakı.
- Özbay, F.** (2011), *Türkiye-Ermenistan İlişkileri*, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul.
- Özçelik, İ.** (2007), *Ermeni İddiaları Ve Gerçekler*, Ankara. Türkar, Nerimanğlu, K. V. Büyük Felaket Ermeni Yalanları Ve Hakikatlerin Özü,
- Özçelik, İ.** (2017), Karabağdaki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Kafkasya Özel Sayısı.
- Sadiqov, H.** (2012) *Erməni Məsələsi Xəyanəti, Deportasiyanı, Soyqırımı Və İşğalı Pərdələyən Yalan*, Bakı. Adiloğlu,
- Sertçelik, S.** (2015), *Rus Ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu(Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914)*, Ankara. SRT Yayınları.
- Taşkıran, C.** (1995), *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Timur, T.** (2007), *1915 Ve Sonrası Türkler Ve Ermeniler*, Ankara. İMGE
- Tünçer, K.İ.** (2017), Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği, *Avrasya Etütleri Dergisi*, 51. Sayı, 52-78 S.
- Ulu, C.** (2009), *Türkiye Cymhuriyetinde Ermeniler*, Ankara. Atatürk Araştırma Merkezi, 2012 Türkiye.
- Uras, E.** (1987), *Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi*, İstanbul. Belge Yayınları,
- Üzer, T., Cengiz, M.** (2002) *Ermeni Sorunu*, Ankara. Ankara Barosu Yayını,
- Vaal, D.T.** (2008), *Qarabağ: Ermənistan Və Azərbaycan Sülh Və Savaş Yollarında*, İlay Mmc, Bakı.
- Veliyev, C.** (2012), *Azərbaycan-Türkiye: Dostluk, Kardeşlik Ve Strateji Ortaklık*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Veliyev, C.** (2012), *Bölgesel Olayların Türkiye-Azərbaycan İlişkilerine Etkisi*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Шавров Н.Н.** (1990), *Новая Угроза Русскому Делу В Закавказье*, ЭЛМ, Баку.

İnternet kaynakları

- URL-1** <<https://mod.gov.az/az/ermenistanin-herbi-tecavuzunun-neticeleri-statistika-412/>> (10.05.2017).
- URL-2** <<https://www.mia.gov.az/?/az/content/131/>> (10.06.2019).
- URL-3** <<http://www.qmkdk.gov.az/az/pages/15.html>> (15.06.2019).

URL-4 <https://tasam.org/tr-TR/Icerik/239/ermeni_Diasporasi_ve_turkiyenin_uluslararasi_iliskilerine_ etkisi,> (10.07.2019).

EKLER

EK-1: Zurih Protokolleri

EK-1: Zurih Protokolleri

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ARASINDA DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KURULMASINA DAİR PROTOKOL

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti,

Aynı gün imzalanan İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'de öngörüldüğü şekilde, halklarının yararına hizmet etmek amacıyla iyi komşuluk ilişkileri tesis etmeyi, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmeyi arzulayarak,

Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Nihai Senedi, Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı çerçevesindeki yükümlülüklerine atıfta bulunarak,

İkili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları yönündeki taahhütlerini teyit ederek,

İki ülke arasında güven ve itimat ortamı oluşturulmasının ve bunun muhafaza edilmesinin, tüm bölgede barışın, güvenliğin ve istikrarın kuvvetlenmesine katkıda bulunacağını, güç kullanımından ya da güç kullanma tehdidinden imtina etmeye kararlı olarak, anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözümünü teşvik etmenin, insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunmasının önemini akılda tutarak,

İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığını teyit ederek,

Ortak sınırın açılması hususunda aldıkları kararı vurgulayarak,

İyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini yineleyerek,

Hangi nedenle olursa olsun terörizmin tüm biçimlerini, şiddeti ve aşırıcılığı kınayarak, bu tür eylemlerin teşvikinden veya müsamaha görmesinden kaçınılacağını ve bunlara karşı mücadelede işbirliğine gidileceğini taahhüt ederek,

Ortak çıkarlar ve iyi niyet zemininde, barış, karşılıklı anlayış ve uyum hedefleri doğrultusunda ilişkileri için yeni bir model geliştirme ve istikamet belirleme iradelerini teyit ederek,

1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi uyarınca bu Protokolün yürürlüğe girdiği tarihten itibaren diplomatik ilişki kurulması ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilik açılması hususunda anlaşmışlardır.

Bu Protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol aynı gün, ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.

10 Ekim 2009 günü Zürih'te, Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinde her biri orijinal olarak ikişer nüsha olarak imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
İLE
ERMENİSTAN CUMHURİYETİ
ARASINDA İLİŞKİLERİN GELİŞTİRİLMESİNE DAİR
PROTOKOL

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti,

Aynı gün imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol **rehberliğinde,**

İkili ilişkilerini karşılıklı çıkarlara saygı ve güven temelinde geliştirme hedeflerini göz önünde **bulundurarak,**

İkili ilişkilerini iki ülkenin ortak çıkarları temelinde, siyasi, ekonomik, enerji, ulaştırma, bilimsel, teknik, kültürel ve diğer alanlarda geliştirmeye ve ilerletmeye **kararlı olarak,**

Uluslararası ve bölgesel örgütlerde işbirliğinin, iki ülke arasında özellikle BM, AGİT, Avrupa Konseyi, Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi ve KEİ kapsamında geliştirilmesine **destek vererek,**

İki devletin, bölgede demokratik ve sürdürülebilir gelişmenin sağlanması, bölgesel istikrar ve güvenin güçlendirilmesi için işbirliği yapmak yönündeki ortak amaçlarını **dikkate alarak,**

Bölgesel ve uluslararası uyuşmazlık ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normları temelinde barışçı şekilde çözümlenmesi hususundaki taahhütlerini **tekrarlayarak,**

Terörizm, sınıraşan örgütlü suçlar, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi bölgeye ve dünya güvenlik ve istikrarına yönelik ortak güvenlik tehditleri konusunda uluslararası toplumun eylemlerini etkin şekilde desteklemeye hazır olduklarını **yeniden vurgulayarak,**

1. Bu Protokolün yürürlüğe girmesinden itibaren 2 ay içerisinde ortak sınırın açılması hususunda anlaşmışlardır,

2. Her iki ülkenin Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli siyasi istişare gerçekleştirilmesi;

İki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde tarihsel boyuta ilişkin bir diyalogun uygulamaya konulması;

İki ülke arasında mevcut ulaştırma, iletişim, enerji altyapısı ve şebekelerinden en iyi şekilde istifade edilmesi ve bu yönde tedbirler alınması;

İki ülke arasında işbirliğini güçlendirmek amacıyla ikili hukuki çerçevenin geliştirilmesi;

İlgili kurumlar arasında ilişkilerin desteklenmesi ve uzman ve öğrenci değişimini teşvik etmek yoluyla bilim ve eğitim alanlarında işbirliği yapılması ve iki tarafa ait kültürel mirasın korunması ve ortak kültürel projelerin başlatılması amacıyla harekete geçilmesi;

İki ülkenin vatandaşlarına gerekli yardımı ve korumayı sağlayabilmek için 1963 tarihli Konsolosluk İlişkilerine dair Viyana Sözleşmesi uyarınca konsolosluk alanında işbirliği tesis edilmesi;

İki ülke arasında ticaret, turizm ve ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla somut tedbirler alınması;

Çevre konularına ilişkin diyalog kurulması ve işbirliğinin güçlendirilmesi;

hususlarında **anlaşmışlardır.**

3. Bu Protokol'ün yukarıdaki 2. işlem paragrafında ifade edilen yükümlülüklerin hızlı bir şekilde uygulanmasını teminen, ayrı alt komisyonları da kapsayan Hükümetlerarası bir ikili Komisyon'un kurulması hususunda **anlaşmışlardır.** Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere işbu Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra iki Dışişleri Bakanı başkanlığında bir çalışma grubu oluşturulacaktır. Bu çalışma kuralları, işbu Protokol'ün yürürlüğe girmesini izleyen 3 ay içerisinde Bakanlar seviyesinde onaylanacaktır. Hükümetlerarası komisyon anılan çalışma kurallarının kabul edilmesinin hemen ardından ilk toplantısını gerçekleştirecektir. Alt komisyonlar bu andan itibaren en geç 1 ay içerisinde çalışmalarına başlayacak ve görevlerini tamamlayana dek ara vermeden çalışacaklardır. Uygun olması halinde alt komisyonlara uluslararası uzmanlar da katılacaktır. İşbu Protokol'ün uygulanmasına ilişkin ve iki tarafın üzerinde mutabakata vardıkları zaman çizelgesi ve unsurlar bu Protokolün ayrılmaz parçası olan ekli belgede zikredilmektedir.

Bu Protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol aynı gün ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.

10 Ekim 2009 tarihinde Zürih'te, Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinde her biri orijinal olarak ikişer nüsha olarak imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

Ekli belge: Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün uygulanması için zaman çizelgesi ve unsurlar.

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'ün uygulanmasına ilişkin zaman çizelgesi ve unsurlar

Atılacak adımlar	Zamanlama
1. Ortak sınırın açılması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 2 aylık bir süre içinde
2. İki Dışişleri Bakanının başkanlığında, hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere bir çalışma grubunun oluşturulması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra
3. Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 3 aylık bir süre içinde
4. Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısının düzenlenmesi	Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanmasından hemen sonra
5. Aşağıdaki alt komisyonların çalışmaya başlamaları: -siyasi istişare alt komisyonu; -ulaştırma, iletişim ve enerji altyapı ve şebekeleri alt komisyonu; -hukuki konulara ilişkin alt komisyon; -bilim ve eğitim alt komisyonu; -ticaret, turizm ve ekonomik işbirliği alt komisyonu; -çevre sorunlarına ilişkin alt komisyon; ve - iki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelenmesini de içerecek şekilde bir diyalogun uygulamaya konulması için ve Türk, Ermeni ve aynı zamanda İsviçreli ve diğer uluslararası uzmanların da yer alacakları tarihsel boyuta ilişkin alt komisyon.	Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısından en geç 1 ay sonra

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA

Ahmet Davutoğlu
Dışişleri Bakanı

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA

Edward Nalbandian
Dışişleri Bakanı

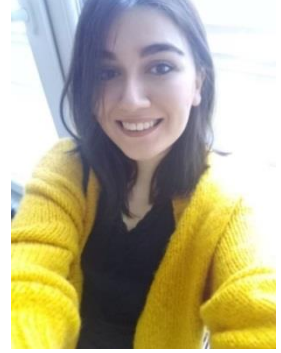
ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad: Rugayya KAZİMZADA

Doğum Tarihi: 19/07/1991

Doğum Yeri: Celilabad, Azerbaycan

E-posta: rugayyakazimzada@gmail.com

Öğrenim Durumu

Lisans: Qafqaz Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği.

Yüksek Lisans: İstanbul Aydın Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat İncelemeleri.